

**TÜRK DÜNYASI
PARLAMENTERLER
BİRLİĞİ**

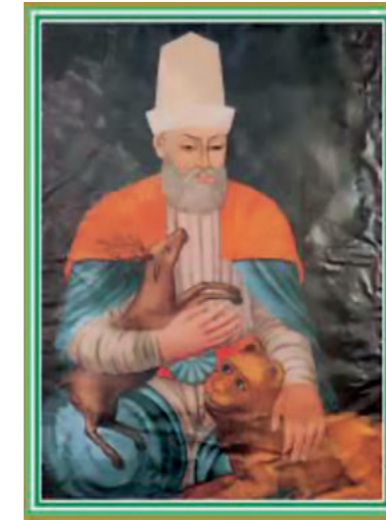
**TÜRK-İSLAM MİRASI OLARAK
BALKANLARDA
ULUSLARARASI BEKTAŞİLİK SEMPOZYUMU**

**TÜRK-İSLAM MİRASI OLARAK BALKANLARDA
ULUSLARARASI BEKTAŞİLİK SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL BEKTASHISM SYMPOSIUM IN THE BALKANS AS
TURKISH-ISLAMIC HERITAGE**

PROCEEDING BOOK

26-27 APRIL 2023

Ankara

*(Cumhuriyetimizin 100. kuruluş yılı "2023" Kültür Faaliyeti)
Cultural Activities in 2023 on the Occasion of the 100 th Anniversary of the
Foundation of Our Republic*

Türk Dünyası Parlamenterler Birliği Yayını

**TÜRK-İSLAM MİRASI OLARAK BALKANLARDA ULUSLARARASI BEKTAŞİLİK
SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL BEKTASHISM SYMPOSIUM IN THE BALKANS AS TURKISH-ISLAMIC
HERITAGE**

**BİLDİRİLER KİTABI
PROCEEDINGS BOOK**

26-27 NİSAN 2023
(26-27 APRIL 2023)

ANKARA

(Cumhuriyetimizin 100. kuruluş yılı "2023" Kültür Faaliyeti)

(Cultural Activities in 2023 on the Occasion of the 100 th Anniversary of the Foundation of Our Republic)

Edited by:
Prof. Dr. Ramazan BİÇER
Doç. Dr. Recep ÖNAL

KONGRE DÜZENLEME KURULU
(CONGRESS ORGANIZING BOARD)

Recep ÖNAL, Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Türkiye

Murat SERDAR. Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Süleyman KIZILTOPRAK. Prof. Dr. Mimarşinan Üniversitesi, Türkiye

Ziya ERDİNÇ. Dr. Öğrt. Üyesi. Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Simuzar Mammadova SULTAN. Azerbaijan State University of Economics. Baku-Azerbaijan

Faruk HADZİĆ, Independant Researcher, Bosnia Herzegovina

Moneeba IFTİK HAR. Lecturer at Lahore College for Women University Lahore, Pakistan

Latha LAVANYA. Dr. Assoc. Prof. MEASI Institute Of Management (USA). Chennai, India

Issued: 2023

ISBN: 978-625-99787-0-3

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı desteği ile hazırlanmış bu kitabın tüm hakları Türk Dünyası Parlamenterler Birliği Derneği'ne aittir. İzinsiz çoğaltılamaz ve kopyalanamaz. Bölüm yazarları hem etik hem de hukuken sorumludur.

"All rights of this book, prepared with the support of the Ministry of Culture and Tourism, belong to the Turkish World Parliamentary Union Association. It cannot be reproduced or copied without permission. Chapter authors are both ethically and legally responsible."

Türk Dünyası Parlamenterler Birliği Yayını
Kitapta yer alan makalelerin her türlü bilimsel ve yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.

*"Turkish World Parliamentary Union Publications
All scientific and legal responsibilities of the articles in the book belong to the authors."*

Mizampaj
Gözde Bayrak

CONFERENCE ID

INTERNATIONAL BEKTASHISM SYMPOSIUM IN THE BALKANS AS TURKISH-ISLAMIC
HERITAGE

DATE - PLACE

26-27 April 2023
ANKARA

CONFERENCE ORGANIZERS

Nail ÇELEBİ, President of the Turkish World Parliamentary Union
Prof. Dr. Ramazan BİÇER, Sakarya University Faculty of Theology

ORGANIZATION

Turkish World Parliamentary Union
Sakarya University, Turkiye
International Vision University, N. Macedonia
TIKA
Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process.

PARTICIPATING COUNTRIES

USA, Italy, Russia, North Macedonia, Bulgaria, Albania, Uzbekistan, Bosnia and
Herzegovina, Kyrgyzstan, Turkey

PRESENTATION

Oral presentation

PERCENTAGE OF PARTICIPATION

2 from Turkey And 10 From Other Countries

LANGUAGES

Turkish and English

PROGRAM
Açılış Konuşmaları (Keynote speeches)

Nail ÇELEBİ. President of the Turkish World Parliamentary Union
Serkan KAYALAR. President of TIKA

I. Oturum (I. Session)
Teo-Stratejik Bağlamda Bektaşilik
(Bektashism in the Theo-Strategic Context)

BAŞKAN: Doğan KAPLAN (Moderator)

1. Ramazan BİÇER. Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi. Sakarya. "Bektaşî nefeslerinde Matüridi temalar/ Maturidi themes in Bektash discourses."
2. Doğan KAPLAN. Prof. Dr. Erbakan Üniversitesi. Konya. "Velayetname bağlamında Hacı Bektaş Veli'nin Sosyal Çevresi/ Social Environment of Hacı Bektaş Veli in the context of Velayetname."
3. Cenksu ÜÇER, Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Ankara. "Demir Baba Velayetnamesinde yer alan inanç unsurları üzerine bir değerlendirme/ An evaluation on the elements of belief in Demir Baba Velayetname."
4. Recep ÖNAL. Doç. Dr. Giresun Üniversitesi. "Türk-İslam Düşünce Tarihinde Matüridilik-Bektaşilik Etkileşimi: Benzerlikler ve Farklılıklar/The Interaction of Maturidism and Bektashism in the History of Turkish-Islamic Thought."

II. OTURUM (II. Session)
Geçmişten Günümüze Balkanlarda Bektaşilik
(Bektashism in the Balkans from Past to Present)

Başkan: Gianfranco BRIA (Moderator)

1. Seyedamirhossein ASGHARI. Dr. Baylor University. Waco, USA. "Baba Rexheb and Bektashism, Notes on Bektashi-Shii Convergence"
2. Gianfranco BRIA. Dr. Sapienza University of Rome. Italy. "The Formation of Bektāshīyya in Post-Ottoman."
3. Bogdana TODOROVA. Prof. Dr. Bulgarian Academy of Sciences. Bulgaristan. "The Bektashi Order of Dervishes in Bulgaria And Republic of North Macedonia (Historical and Cultural Trends)."
4. Mensur NUREDİN & Vecdi CAN. Prof. Dr. International Vision University. N. Macedonia. "Bektaşî Tekkeleri ve Harabi Baba Tekkesi"

III. OTURUM (III. Session)
Balkanlarında Güncel Bektaşilik
(Current Bektashism in the Balkans)

Başkan: Dr. Amila Svraka IMAMOVIC (Moderator)

1. Amila Svraka IMAMOVIC. Dr. University of Sarajevo. "Bektashi order in Bosnia and Herzegovina: History, organization and characteristics/ Bosna Hersek'te Bektaşî tarikati: Tarih, teşkilat ve özellikler."

2. Avni LALA. Dr. Tiran-Albania. "Geçmişten günümüze kadar Arnavutluk'ta Bektaşilik İmajı/ The Image of Bektashism in Albania from the Past to the Present."
3. Samed ÖMERDİÇ. Doç. Dr. Saraybosna-Bosna Hersek. "Güncel Yorum Bağlamında Balkanlar'da Bektaşilik Çalışmaları"
4. Numan ARUÇ. Prof. Dr. Üsküp-K. Makedonya. "21. Yüzyıl ve Yeni Türk Yüzylında Bektaşiliğin Müesseseseleşme Meselesi ve Önemi"

IV. OTURUM (IV. Session)
Türk Kültürü Bağlamında Bektaşilik
(Bektashism in the Context of Turkish Culture)

Başkan: Moneeba IFTIKHAR (Moderator)

1. Irina S. KARABULATOVA. Prof. Dr. Lomonosov Moscov State University. Russia. "Emotive Tonality of The Ethno-Cultural Value Code in Mystical Islam: On the Example of Russian Sufism and Albanian Bektashism As a Strategy of "Soft Power" In Preserving an Integral Personality"
2. Bakıt MURZARAYIMOV. Doç. Dr. Kırgızistan Manas Üniversitesi. Kırgız kültüründe "Eline, diline ve beline sahip olma" düsturuna dair izler"
3. Yusubov Jaloliddin KADAMOVICH. Dr. University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. "Comparative analysis to the improvement of personality in the teaching of Al-Farabi and Bektashism."
4. Aziza TURAKULOVA. Dr. National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Uzbekistan. "Socia-psychological analyses of Bektashi and Uzbek Culture"
5. Moneeba IFTIKHAR. Dr. Mass Communication Lahore College for Women University Lahore. Pakistan. "Bektashism or Sufism: Exploring the Perception of Pakistani Youth on The Virtual Representation of Bektashis And Turk Sufis"

DEĞERLENDİRME OTURUMU (Evaluation Session)

Vecdi CAN, Prof. Dr.
(Kuzey Makedonya Gostivar Vizyon Üniversitesi Rektörü/ Rector of Vizyon University. N. Macedonia)

SCIENTIFIC COMMITTEE

Ali TAŞ. Prof. Dr. Bakircay University, Turkiye
Altan ÇETİN. Prof. Dr. Anadolu University, Turkiye
Anđelko VLAŠIĆ. PhD., Croatian Institute of History. Croatia
Azmi ÖZCAN. Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet University, Turkiye
Biljana RISTOVSKA-JOSIFOVSKA. Prof., Institute of National, Skopje. N. Macedonia
Boban BATRIČEVIĆ. Dr., Montenegro University, Montenegro
Bojan BALKOVEC. Assoc. Prof., Ljubljana University, Slovenia
Cenkü ÜÇER, Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkiye
Darina GRIGOROVA. Assoc. Prof., Sofia University. Bulgaria
Erkan YAR. Prof. Dr. Fırat University, Turkiye
Fethi Kerim KAZANÇ. Prof. Dr. 19 Mayıs University, Turkiye
Galip ÇAĞ. Dr. Öğrt. Üyesi. Bolu İzzet Baysal University, Turkiye.
Harun IŞIK. Prof. Dr. Erciyes University, Turkiye
Hulusi ARSLAN. Prof. Dr. İnönü University, Turkiye
Husnija KAMBEROVIĆ. Prof., Sarajevo University. Bosnia Herzegovina
Ilira SULO. Prof., University of Tirana, Albania
Isa BLUMI. Assoc. Prof., Stockholm University
Machiel KIEL. Prof Dr. Bonn. Germany
Margarita DOBREVA. PhD., Institute for Balkan Studies, Bulgaria.
Mirela MURGESCU. Prof., Bucharest University.
Mirjana MARINKOVIĆ. Prof., Belgrade University.
Nevena GRAMATIKOVA. PhD., Bulgarian National Library.
Okan YEŞİLOT. Prof. Dr. Marmara University, Turkiye
Oliver LEAMAN. University of Kentucky. USA.
Rossitsa GRADEVA. Assoc., American University Blagoevgrad.
Sadettin GÖMEÇ, Prof. Dr. Dil-Tarih Coğrafya University, Turkiye
Spyridon PLOUMIDIS. PhD., National Kapodistrian University of Athens.
Simuzar Mammadova SULTAN. Azerbaijan State University of Economics. Baku-Azerbaijan
Faruk HADZİĆ, Independant Researcher, Bosnia Herzegovina
Moneeba IFTİKHAR. Lecturer at Lahore College for Women University Lahore, Pakistan
Almira Hadžović-DŽUVO. University of Sarajevo. Bosnia and Herzegovina
Latha LAVANYA. Assoc. Prof. MEASI Institute Of Management (USA). Chennai, India

İçindekiler

GÜNCEL YORUM BAĞLAMINDA BALKANLAR'DA BEKTAŞILIK ÇALIŞMALARI	11
BEKTAŞI NEFESLERİNDE MATÜRİDİ TEMALAR.....	26
KIRGIZ KÜLTÜRÜNDE HACI BEKTAŞ VELİ'NİN "ELİNE, DİLİNE VE BELİNE SAHİP OLMA" SÖZLERİNE DAİR İZLER.	35
TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE MÂTÜRİDÎLİK- BEKTÂŞİLİK ETKİLEŞİMİ: BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR.....	43
BEKTAŞI TEKKELERİ VE HARABATİ BABA TEKKESİ.....	69
HARABÂTİ BABA TEKKESİ (DERGÂHI)	71
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KADAR ARNAVUTLAK'TAKİ BEKTAŞI İMAJI	83
BABA REXHEB AND BEKTASHISM, NOTES ON BEKTASHI-SHII CONVERGENCE	102
EMOTIVE TONALITY OF THE ETHNO-CULTURAL VALUE CODE IN MYSTICAL ISLAM: ON THE EXAMPLE OF RUSSIAN SUFISM AND ALBANIAN BEKTASHISM AS A STRATEGY OF "SOFT POWER" IN PRESERVING AN INTEGRAL PERSONALITY	118
BEKTASHISM OR SUFISM: EXPLORING THE PERCEPTION OF PAKISTANI YOUTH ON THE VIRTUAL REPRESENTATION OF BEKTASHIS AND TURK SUFIS	139
THE BEKTASHI ORDER OF DERVISHES IN BULGARIA AND REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA (HISTORICAL AND CULTURAL TRENDS).....	152
THE FORMATION OF BEKTÂSHIYYA IN POST-OTTOMAN: ALBANIA.....	164

TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE MÂTÜRİDİLİK- BEKTAŞİLİK ETKİLEŞİMİ: BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Doç. Dr. Recep Önal

Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kelam Anabilim Dalı, Giresun, Türkiye
Email: onal1975@gmail.com

Önsöz

15. yüzyılın sonlarında Hacı Bektaş-ı Velî'nin (ö. 669/1271) öğretileri etrafında İslâm'ın özgün ve tasavvufî bir yorumu olarak ortaya çıkan Bektaşîlik, mistik-ahlâkî bir hareketi temsil etmektedir. Hareketin teşekkülü ve şekillenmesinde öncülük eden şahsiyetlerin en başında Hacı Bektaş-ı Velî ve onun yolunu takip eden Abdal Mûsâ, Kaygusuz Abdal ve Veli Baba gelmektedir. Bektaşîlik, tarihi süreçte dinî ve fikrî anlamda çeşitli dinî oluşumlardan etkilenmiştir. Bektaşîliğin etkilendiği dinî oluşumların en başında ise Mâtürîdiyye mezhebi ile Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin temsil ettiği Türk tasavvuf hareketi gelmektedir. Alevî-Bektaşî metinler incelendiğinde Bektaşî düşüncesinde özellikle Mâtürîdî din anlayışının etkili olduğu görülmektedir. Her ne kadar iki dinî oluşum arasında bazı konularda farklı yaklaşımlar sergilenmiş olsa da İslâm'ın temelini oluşturan ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret inancı gibi temel esaslarda aynı ve benzer görüşleri benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bilhassa akla dayalı din anlayışı, amelin imana dahil edilmemesi, imanda artma ve eksilmesinin olmayacağı, büyük günah işleyenin imandan çıkmayacağı, tekvin sıfatının kabulü, rû'yetullah, şefaât vb. birçok konuda Bektaşîlik, Mâtürîdî düşüncesine yakın ve benzer görüşler benimsemiştir. Bu çalışmada Bektaşîlik ile Mâtürîdîliğin itikadi görüşleri müstakil başlıklar altında verilmek suretiyle aralarındaki fikrî yakınlığı ile söz konusu dinî oluşumların birbirinden ayrıştıkları hususların neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din, İslam, Hacı Bektaş Veli, Bektaşîlik, Mâtürîdîlik.*

Giriş

13. yüzyılda teşekküle başlayıp 15. yüzyılın sonlarında Hacı Bektaş-ı Velî'nin öğretileri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan Bektaşîlik (Ocak, 1992) varlığını İslâm'a borçlu olan, onun özgün ve tasavvufî bir yorumu olan, gücünü ve heyecanını ondan alan, dinî-kültürel ve mistik-ahlâkî bir harekettir (Kutlu, 2023a). Bu hareketin teşekkül ve şekillenme sürecinde İslâm'ın temel kaynaklarından ilham alarak öncülük eden manevi otorite sahibi şahsiyetlerin en başında ise Hacı Bektaş-ı Velî ve onun yolunu takip eden ve Bektaşîliğin teşekkülüne öncülük etmiş olan Abdal Mûsâ, Kaygusuz Abdal ve Veli Baba gelmektedir. Özellikle bunlar arasında ayrı bir öneme sahip olan Hacı Bektaş-ı Velî, Anadolu'nun

İslamlaşması ve Türkleşmesi sürecinde önemli rolü olan, bu süreçte kalıcı izler bırakan büyük bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira o, 13. yüzyılda yaşamış, Moğol istilasından dolayı Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve yaşamının önemli bir kısmını burada geçirmiştir. Bu yüzden onun fikir ve düşünceleri ile İslam'ı yorumlayış biçimi, yüzyıllar boyunca Anadolu'da yaşayan halk kitlelerini derinden etkilemiş ve sosyal yaşamlarını yönlendirmiştir. Bu noktada fikrî planda, onun üzerinde Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) ve çevresinin fikrî yapı ve düşüncelerinin önemli bir etkisi olduğunu söylemek gerekir (Onat, 2007; Yıldız, 2017). Çünkü Hacı Bektaş-ı Velî, benimsemiş olduğu din anlayışıyla Ahmet Yesevî'nin geleneğini devam ettirmiş (Köprülü, 1991; Korkmaz, 2001; Öztürk, 1992; Korkmaz, 2011); Türklerin yoğunlukta bulunduğu bölgelerde herkese İslam'ın itikadî, amelî ve ahlakî öğretilerini öğretmeye çalışmış, bu suretle Türk toplumun dinî ve ahlakî eğitimin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Akıl, iman ve ahlakî bütünleştiren bir din anlayışına sahip olan Türk Mutasavvıfı Hacı Bektaş-ı Velî, İslam'ın ulûhiyet, nübüvvât ve Sem'iyât şeklinde özetlenen temel inanç esaslarını Kur'an ve Sünneti esas alıp anlatarak Türk-İslam düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Bağlıoğlu, 2021).

Öte yandan Türkmenlerin sahip olduğu geleneksel kültür yapısıyla İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnetle sentezlenmesinde de büyük çaba sarf etmiştir. Bu yüzden kendisinden "fıkıhla örfü, Oğuz töresiyle Kur'an ve Sünnet'i telifle çalışmak isteyen bir düşünür" diye bahsedilmektedir (Ülken, 1924; Yıldız, 2017). Hacı Bektaş-ı Velî'nin bu katkılarını dikkate alan araştırmacılar da Bektaşiliği "Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş-ı Velî çizgisinde, daha çok Hacı Bektaş-ı Velî'nin ismi etrafında oluşan bir kült çerçevesinde Anadolu'da şekillenen bir Türk Tasavvuf ekolüdür" şeklinde tanımlamışlardır (Onat, 2009). Dolayısıyla Bektaşilik temelleri Ahmet Yesevî'ye kadar uzanan ve kökleri Kur'an'a ve sünnete dayanan ahlak temelli bir din anlayışına sahip bir Türk-İslam Tasavvuf ekolü olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte gününüzde Bektaşilik ile ilgili bize ulaşan yazılı kaynakların az ve yetersiz oluşu, bu dinî oluşumla ilgili birbirinden farklı değerlendirmelerin yapılmasına sebep olmuştur (Stratejik Düşünce Enstitüsü, 2009). Nitekim günümüzdeki bazı araştırmalarda Bektaşî inancının İslam'ın dışında farklı bir inanç ya da din olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır (Kasapoğlu, 2023). Bazılarında ise Bektaşiliğin dinsel bir kimlikten daha ziyade siyasî bir tutumu ya da etnik bir kimliği temsil eden bir yapı olduğu ileri sürülmektedir (Aktay, 2023; Gül, 2014). Bunların dışında Hacı Bektaş-ı Velî'nin Sünnî din anlayışını benimsediği gerekçesiyle Bektaşiliği Sünnî bir hareket olarak nitelendiren araştırmalar da mevcuttur. Öte yandan bazı araştırmacılar Bektaşiliği müstakil bir mezhep olarak kabul etmekte, bazıları ise bir mezhep kategorisine dahil etmeyip, Anadolu'yu yurt edinmiş Türki karakter taşıyan bir tarikat olarak tanımlamaktadırlar (Yeşilyurt, 1985; Korkmaz, 2000). Yapılan bu tanımlar arasında çoğunluğunun genel görüşü ise Bektaşiliğin bir tarikat olarak kabul edilmesi yönündedir. Bu dinî oluşumun yapısı incelendiğinde de görülecektir ki içinde bulundurduğu unsurlar itibariyle tarikat yapısıyla daha fazla uyuşmaktadır (Tarhan, 2019). Bu da Bektaşiliğin bir tarikat olarak görenlerin görüşünün daha kuvvetli olduğunu göstermektedir ki bizim de kanaatimiz bu yöndedir.

Bu tebliğde söz konusu iddialar da dikkate alınarak Bektaşîlik ile Mâtürîdîlik arasında etkileşimin olduğuna dair fikir vermesi bakımından her iki oluşumun itikadi görüşleri müstakil başlıklar altında verilmek suretiyle aralarındaki fikrî yakınlığın ve görüşlerin benzerliği ile söz konusu dinî oluşumların birbirinden ayrıştıkları hususların neler olduğu kıyaslama ve karşılaştırma yöntemi kullanılarak tespiti edilmeye, bu bağlamda Bektaşî inancının Sünnî İslam anlayışıyla ne derece örtüştüğü ortaya konmaya çalışılmıştır.⁴¹

Bektaşîlik her ne kadar itikadî veya amelî bir mezhep gibi zengin yazılı kaynaklara sahip değilse de bazı önemli yazılı eserlere sahiptir. Günümüze kadar ulaşan ve Alevî ve Bektaşî geleneği içerisinde önemli bir yer tutan ve itibar edilen temel dini eserlerinin en başında *Makalât-ı Hacı Bektaş*, *Kitâbu'l-Fevâid*, *Şerh-i Besmele*, *Erkânnameler*, *Fütüvvetnâmeler*, *Menâkıbnâme*, *Câvidânâmeler*, *Kitab-ı Cabbar Kulu*, *Buyruklar*, *Velâyetnâmeler*, *Nefes* ve *Devişler* gelmektedir. Söz konusu bu kaynaklar Alevî-Bektaşî inanç ve öğretilerinin doğru bir biçimde anlaşılması bakımından en önemli belgelerdir. Biz de bu çalışmamızda hem bu kaynaklardan hem de konuya dair günümüzde yapılmış güncel akademik araştırmalardan istifade edeceğiz.

1. Teolojik Etkileşim Bağlamında Bektaşî'kte Farklı Mezhebî Unsurlar

İslâmî fetihlerin genişlemesiyle İslam dini farklı coğrafyalarda yayılma imkânı bulmuştur. Bu coğrafyalarda karşılaştığı farklı kültür ve medeniyetlerle güçlü bir etkileşime girmiştir. Bu kültürlerdeki insanlığın ortak mirası olan değerleri korumuş ve yeni bir medeniyetin inşasında onlardan istifade etmiştir. İslam'ı benimseyen topluluklar, sahip oldukları ve içinde yaşadıkları farklı siyasi, toplumsal, psikolojik, iktisadî, kültürel ve coğrafi şartların ve ortamların etkisiyle İslam'ı kendi ihtiyaçlarına, bilgi ve kültür düzeylerine göre farklı şekilde anlamaya, anlamlandırmaya, yorumlamaya ve yaşamaya başlamışlardır. Tarihsel süreçte bundan en fazla nasibini alan milletlerden birisi Türk toplumu olmuştur. Onlar, İslam algılarının inanç, ahlak, ibadet ve sosyal ilişkiler boyutu, kendileri tarafından oluşturulmuştur (Kutlu, 2023b). Bilindiği üzere bölge halkının çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği Orta Asya'ya İslâm'ın gelişi M. 8. yüzyılda başlamakla birlikte, yöre halkının geniş kitleler halinde İslâm'ı kabul etmeleri 10. yüzyılın ikinci yarısında başlamış ve bölgenin İslâmlaşma süreci ise 15. yüzyıla kadar devam etmiştir (Sarıkaya, 2002). Orta Asya'nın İslâmlaşmaya başlaması ile Hâriciyye, Şîa, İsmâiliyye, Mu'tezile, Mürcie, Kerrâmiyye ve Ehl-i Sünnet gibi hemen her İslâmî grup İpek Yolunun sağladığı emniyet ve yol güvenliğinden yararlanarak Mâverâünnehir ve Hosan'a yerleşmiş, buralarda medreseler inşa ederek taraftar kazanmaya çalışmıştır (Kitapçı, 2008). Mezheplerin bu faaliyetleri bölgenin İslâmlaşmasında önemli rol oynamasının yanı sıra bölgedeki Müslümanların kendi aralarında çeşitli mezheplere bölünmelerine de neden olmuştur. Dolayısıyla Orta Asya'ya mezheplerin varlığı ve dağılımı açısından bakıldığında söz konusu bölgelerin homojen bir yapı arz etmediği görülmektedir. Nitekim bir şehirde çoğu zaman birden fazla Hanefî, Şâfi'î, Mâlikî, Hanbelî ve Caferî gibi fikhî mezhepler olduğu gibi, birden fazla itikadî mezhepler de bulunabilmiştir. Yine bu mezhepler arasında birden fazla Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gibi Sünnî mezhepler olduğu gibi, birden fazla gayri Sünnî (Şîa, Hâriciyye, Mu'tezile vs.) mezhepler de var

⁴¹ Bununla ilgili günümüzde yapılan bazı akademik çalışmalar ve araştırmalar için bkz. Üçer, 2005; Gül, 2023; Koşık, 2015; Teber, 2005.

olabilmiştir (Kara, 2007). Bununla birlikte Horasan ve Maveraünnehir’de Hanefilik ve Şâfiîlik diğer fikhî mezheplere göre daha yaygın olmuştur (İzmirli, 1981). Bununla birlikte M. 12.ve 13. yüzyıllarda özellikle İsfahan, Merv, Harizm, Cürcan, Taberistan, Belh, Nişâbur, Serah gibi Horasan şehirleri ile Buhara, Semerkant ve Şâş gibi Mâverâunnehir şehirlerinde Hanefî-Mâtürîdîlik diğer mezheplere göre daha baskın konuma gelmiştir (Kara, 2007).

Orta Asya’daki ilk mezhep hareketini Hâricilikle başlatmak mümkün görünse de Mürcie, Şîa ve Mu’tezile’nin de erken dönemde faaliyetlerine başladığını söyleyebiliriz. Ayrıca Zeydiyye ve İsmâiliyye mezhepleri de daha sonraki dönemlerde faaliyetlerine başlamışlardır (Kutlu, 2002; Usta, 2007). Bununla birlikte bazı kaynaklarda, 9. yüzyılda Türkistan’da ilk önce İslâmiyet’i yayanların Hz. Ali’nin oğullarından Muhammed b. el-Hanefiye’nin evladı Baba İshak, Baba Abdurrahim, Baba İlyas gibi kişiler, ilk yayılan dinî anlayışın/akımın da “Mübeyyidiye” olduğu, daha sonra Keysâniyye, İsmâiliyye, Karmâtiyye, Bâtuniyye, Mürcie ve Kerrâmiyye’nin yayıldığı belirtilmiştir. Bunların dışında Hanefî ve Şâfiî gibi sünî fikh mezhepleri ile Mâtürîdiyye ve Eş’ariyye gibi itikadî mezheplerin de bölgede birçok mensubun olduğu da ifade edilmiştir (Hizmetli, 2012). Diğer taraftan Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Tûsî (ö. 887/1482) gibi filozofların öncülük ettikleri felsefi düşünceler ile Ahmed Yesevî (ö. 562/1166), Abdülkâdir Geylânî (ö. 562/1166), Abdülhâlik Gucdüvânî (ö. 575/1179 veya 617/1220), Necmeddin Kübra (ö. 618/1221)’nın temsil ettiği Yesevîlik, Kâdirîlik, Hâcegân (Nakşibendîlik) ve Kübrevîlik gibi tarikatlar da Orta Asya’ya yayılma imkânı bulabilmiştir (Kafesoğlu, 1999; Tosun, 2012; Yıldırım, 2012).

Horasan ve Mâverâunnehir çevresinin İslâm düşünce tarihi bakımından en önemli başarılarından biri, hiç şüphesiz İslâm inancını sistemleştirip, aklî yollarla temellendirerek Mâtürîdîlik adıyla kelâmî bir sistemi üretmiş olmasıdır. Mâtürîdîlik ile ilgili literatürün çok önemli bir kısmı burada ortaya çıkmıştır. Yine Mâtürîdî kelâmının yükselme dönemine ait kelâm kaynaklarının büyük bir kısmı, Samanîler, Karahanlılar ve Selçuklular döneminin ilmi ve kültürel ortamında kaleme alınmıştır. Bu coğrafyanın her tarafında Mâtürîdîliği savunan ve onun görüşlerini destekleyen çok sayıda eser, şerh ve haşiyeler yazılmıştır (Yıldırım, 2012). Özellikle Sâmanîler döneminde halkın çoğunluğunu Hanefî-Sünî Müslümanlar oluşturmuştur. Mâtürîdiyye’nin kurucusu İmam Mâtürîdî de Sâmanîler döneminde yaşamış kendi kelâm ekolünü kurarak, Sünî akîdenin tespit edilmesi, gelişmesi ve yayılmasında çok önemli rol oynamıştır. Ayrıca şunuda ifade etmemiz gerekir ki Orta Asya’daki bu dinî oluşumlar arasında Hanefî-Mâtürîdîlik diğerlerine nazaran daha fazla taraftar kazanmayı başarabilmiştir. Netice olarak Orta Asya’da faaliyet gösteren dinî oluşumlardan itikadî mezhepleri Hâricilik, Şîa, Mürcie, Mu’tezile, Selefiyye, Matürîdîlik, Eş’arilik; fikhî mezhepleri Hanefî, Mâlikî, Hanbelî, Şâfiî ve Caferî; tasavvufî ve mistik oluşumları de daha geç dönemde ortaya çıkan Yesevîlik, Nakşîlik, Kâdirîlik ve Rıfâilîğin temsil ettiği söylenebilir. Buna ilaveten tebliğimiz ana konusunu oluşturan Bektâşîliği de bunlara ilave edebiliriz. Zira Bektâşîlik Ahmet Yesevî’nin fikir ve görüşlerinden etkilenmiş ve Yesevîliğin kültürel mirasını söz konusu bölgede temsil etmiştir (Kutlu, 2023c). Ayrıca bölgede etkili olan Kerrâmiyye ve Mâtürîdiyye’den itikadî konularda etkilenmiş, birçok meselede onlarınkinebenzer ve yakın görüşler benimsemiştir (Korkmaz, 2011; Kutlu, 2006).

Öte yandan Orta Asya'da İslam'ı kabul eden Türk boyları, siyasî, sosyal ve coğrafi şartlar sebebiyle özellikle Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç esnasında yol güzergâhlarında karşılaştıkları diğer kültürlerden, inançlardan ve mezheplerden de etkilenmişlerdir. Bu etkileşimin yaşandığı dini oluşumlardan en başında ise Bektaşilik gelmektedir (Kutlu, 2023a). Diğer taraftan mezhep ve tarikatlar yaşadıkları dönemin şartlarına göre ve insanların o günkü ihtiyaçlarına göre oluşmuş beşerî oluşumlardır. Dönemin şartları ve ihtiyaçları değiştikçe dinî oluşumlar da değişmekte ve farklılaşmaktadır. Hatta varlıklarını devam ettirebilmeleri bu değişime ve kendilerini yenileyebilmelerine bağlıdır. Bu sebeple tek bir mezhepten birden fazla kollar çıkmıştır ya da dönemin şartlarına kendilerini yeniden ifade etmek zorunda kalmışlardır. İşte Bektaşilik de bunlardan bir tanesi olup hala günümüzde varlığını devam ettirmektedir (Kutlu, 2023c).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Bektaşilik, Hacı Bektaş-ı Velî'nin tasavvufî fikirleri çerçevesinde teşekkül etmiş İslamî bir tarikattir. Hacı Bektaş'ın ismine nispetle tarikata Bektaşilik adı verilmiştir (Kutlu, 2023c). Başlangıç felsefesi itibarıyla Bektaşiliğin tasavvufî sistemi ve inançları İslam'a dayanır ve bu yüzden İslam dışı değildir (Yeşilyurt, 2003). Ancak 16. asırda çeşitli sufi zümrelerin ve Hurufiliğin Bektaşilik içerisine sızması sonucu, tarikat üzerinde önemli tesirler, etkileşimler ve fikrî değişimler söz konusu olmuştur (Kutlu, 2023c). Öte yandan Bektaşiliğin inançları itikadî ve amelî mezhepler gibi sistematik ve bütüncül değil, aksine parçacı ve öznelidir. Bu nedenle inançlarında bir birlik yoktur. Yani gelenek içinde farklı yaklaşım ve açılım açısından çoğulcu bir yapı mevcuttur. Ancak bu yaklaşımlar ilk dönem yapıları ve temel kaynakları açısından temelsiz kalmaktadır. Çünkü teşekkülünden günümüze kadar geçen tarihsel süreçte çeşitli değişimlere ve dönüşümlere uğrayan Bektaşî düşüncesi birçok farklı inanç ve kültürün etkisinde kalmış, bu etkileşimin bir neticesi olarak eklektik bir inanç sistemine dönüşmüştür. Nitekim temel kaynakları incelendiğinde üzeri Şii eğilimli bir Müslümanlıkla örtülü Şamancı kalınlara, sufilik yoluyla sızmış gnostik ve yeni Eflatuncu, hatta Manici ve Budacı öğelere ve Yahudi-Hıristiyan düşüncesinin izlerine rastlamak mümkündür (Yeşilyurt, 2003). Sözgelimi tarikatın en önemli tasavvufî metinlerinden biri olan Erkânâmeler bu durumun en tipik örneklerini oluşturmaktadır. Öyle ki, Erkânâmelerde çeşitli mezheplerin farklı görüşleri bazen iç içe bir görüntü arz etmekte ve bu anlamda senkretik bir yapı örneği ortaya çıkmaktadır (Teber, 2008).

Bektaşilik her ne kadar farklı din ve kültürlerden etkilenmişse de Sünnî İslam çizgisini ve Ahmed Yesevi ve Yunus Emre'nin Türk tasavvuf anlayışını devam ettirerek Müslüman kimliğini muhafaza etmeyi başardığını belirtmek gerekir (Kutlu, 2003). Nitekim Alevî-Bektaşî metinler incelendiğinde İslâm'ın bir çatı kavram olarak kullanıldığı, bu dinin temel inanç esaslarının ana hatlarıyla kabul edildiği ve toplumsal olarak İslâm dinine mensubiyetin vurgulandığı görülmektedir (Teber, 2008). Ayrıca Hacı Bektaş-ı Velî'nin eserlerinde yer alan inanç unsurlarına bakıldığında da İslam'ın temelini oluşturan uluhiyet, nübüvvet ve ahiret inancı gibi inanç esaslarının Kur'an'dan hareketle yorumlandığı, bu çerçevede açıklamalar yapıldığı ve bu hususun herhangi bir tartışmaya gerek duymayacak derecede açık ve net olduğu anlaşılmaktadır (Korkmaz, 2011). Dolayısıyla Alevî-Bektaşilik ile Ehl-i Sünnet arasında dini anlama ve yorumlamada her ne kadar bir takım görüş ayrılıkları bulunsa da tek bir Allah'a, Peygamber olarak Hz. Muhammed'e, kitap olarak Kur'an'a ve öldükten sonra dirilmeye inanma bakımından

aralarında bir fark bulunmamaktadır. Bu sebeple farklılıkları ayrılıklara ve imtiyaza dönüştürme yerine her iki kesimi birleştiren ortak noktalara daha fazla vurgu yapmak gerekmektedir. Kaldı ki mezheplerin görüşleri, mutlak ve evrensel olmayıp görecelidir, tarihseldir. Mezhepler arasındaki farklılık, dinin bütün boyutlarında bir farklılık olmadığından hak-batıl çerçevesinde anlaşılmalıdır. İslam düşünce tarihine ortaya çıkan mezhepler, görüşlerini Kur'an ve Sünnet'e dayandırır. Farklılık, yorumdan kaynaklanmaktadır. Hiçbir mezhep bütünüyle ne doğrudur ne de yanlıştır. Her mezhebin yanlış ve doğru olan fikirleri olabilir. Mutlak doğruluk iddiası din için geçerli olup, beşerî oluşum olan mezhepler için söz konusu değildir. Yanlış ve doğruluğun ölçüsü Kur'an ve Hz. Peygamber olmalıdır. Dolayısıyla Müslümanların en önemli ortak paydası tarihte olduğu gibi günümüzde de Kur'an ve Hz. Muhammed'dir (Kutlu, 2003).

Bektaşî geleneğinde itikadî, fikhî ve tasavvufî öğelere rastlanılabileceği gibi, sosyal işleyiş ve tarihsel arka planla ilgili bilgilere de rastlanılmaktadır. Bu anlamda Bektaşî metinlerinde farklı, fikri, siyasi, ilmi ve edebi açıdan bir renk tonlamasının mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bu da Bektaşîliğin bir şekilde etkilendiği grupları, zümreleri, kişileri, fikirleri ve görüşleri tespit etmeyi kolaylaştırmakta, bunun da ötesinde tarikatın yaşadığı kimi değişimleri gözler önüne sermektedir (Atalan, 2017). Bu anlamda Bektaşî öğretilerin hangi itikadî mezhep anlayışıyla ve kimlerden etkilenerek oluşturulduğu, yazılı kaynaklarında yer alan mezhepsel yaklaşımların neler olduğunun tespit edilmesi için özellikle İslam Mezhepleri Tarihi'nde, mezheplerin ayrışmasında önemli olan ihtilafî itikadi konulara bakılması gerekmektedir. Bu bağlamda Bektaşîlik öğretisinde yer alan mezhebî unsurlar incelendiğinde -özellikle Hacı Bektaş-ı Velî'ye izafe edilen eserler dikkate alındığında- Bektaşîliğin Sünnî unsurlar çerçevesinde Mâverâünnehir, Horosan ve Anadolu'da yaygın olan Mâtürîdî ve Yesevî kültürünün bir mirası olduğu anlaşılacaktır (Korkmaz, 2011). Sözgelimi Hacı Bektaş-ı Velî'nin Makâlât'ında yer alan imanin akıl üzere olduğu, imanda artma ve eksilmesinin olmayacağı, büyük günah işleyen imandan çıkmayacağı, din ve şeriatın birbirinden ayrı olduğu şeklindeki görüşlerinin Mâtürîdî'nin görüşleriyle birebir örtüşmesi Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen ve Yesevîliği takip eden Bektâşîlik ile Mâtürîdîlik arasındaki etkileşimi ortaya koyması ve itikadi açıdan Mâtürîdîliğin Bektaşî öğretilerinde hakim olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Öte yandan Hacı Bektaş-ı Velî'nin dini anlama ve yorumlamada akla ve nakle önem vermesi, ameli imana dahil etmemesi, müminin daima ümitle korku arasında bir tutum içerisinde olması gerekliliğini belirtmesi, Allah'ın tekvin sıfatına sahip olduğunu savunması, Allah'ın görülmesi, mucize ve şefaat gibi birçok konuda Mâtürîdîlik düşüncesinden etkilendiğini ve Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) akılcı dini söylemin bir temsilcisi olduğunu göstermektedir (Atalan, 2017; Teber, 2008).

2. Bektaşî'kte Hanefî-Mâtürîdî Düşüncesinin Etkisi

Teolojik etkileşim bağlamında genelde Ehl-i Sünnet özelde Hanefî-Mâtürîdî düşüncesi, Bektâşîliğin itikadî inançlarına birçok açıdan etki etmiştir. Zira her iki dinî oluşumun itikada dair görüşleri kıyaslandığında Mâtürîdîler ile Bektaşîler arasında benzer ve yakın hatta aynı görüşlerin benimsendiği görülecektir. Bu tabii bir durumdur. Çünkü neticede her ikisi de İslam dinine mensuptur ve beslendikleri temel kaynakların başında da Kur'an ve hadis gelmektedir. Bu çerçevede Bektaşî metinlerde örneğin Erkânâmeler'de itikâdda bağlı bulunulan mezhebin Ehl-i Sünnet olduğu vurgulanmakta ve mezhep imamı olarak

da İmam Mâtürîdî'nin ismine yer verilmektedir. Ayrıca Anadolu'daki Sünnî halk arasında yaygın olan gece yatağa yattıktan sonra "Yattım sağıma, döndüm soluma, sığındım Sübhânıma, göğsümden imanıma, Kur'an rehberim, dört yanım Yâsîn, üstüm Tebâreke, kalbimde Amme, kalkarsam Allah, kalkmazsam âmentü billâh, Kul hüvellâhu ahad, Allahu's-samed, lem yelid velem yûled velem yekun lehû küfuvan ahad. Velâ havle velâ velâ kuvvete illâ billahî'l-aliyyî'l-azîm" şeklinde okunan duanın Erkânâmeler gibi Bektaşî kaynaklarında da yer alması bu etkileşimi göstermesi bakımından önemli bir veridir (Teber, 2008).

2.1. İman ve İslam'ın Şartları Bağlamında Din Anlayışı

Bektaşîliğin kurucusu Hacı Bektaş Velî, eserlerinde itikadî mezhepler arasında ihtilafı olan kelimî meselelerle ilgili tartışmalardan sakınmış, bunun yerine temel inanç konularını ayet ve hadisleri referans göstererek ana hatlarıyla anlatmaya çalışmıştır. Bu suretle o, bütün mezheplerin üzerinde ittifak ettiği temel ilkeler üzerinde durarak mezhepler üstü bir din anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır (Teber, 2011; Bağlıoğlu, 2021). Bu çerçevede İslam dinini tevhid merkeze alan ve ahlâkî ön plana çıkararak bir yorum tarzıyla anlatmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla onun benimsemiş olduğu din anlayışının, ahlâk merkezli olup ahlâkî öne çıkararak bir karaktere sahip olduğu söylenebilir (Yıldız, 2017). Bu çerçevede Hacı Bektaş Velî, Makâlât'ta Allah katında geçerli ve makbul olan dinin İslam olduğunu açık bir şekilde dile getirmekte ve bu anlamda son peygamberin Hz. Muhammed, kutsal kitabın Kur'an, kıblenin Kâbe, mübarek günün Cuma olduğunu belirterek İslam'ın ayırt edici özelliklerine dikkatimiz çekmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, 1996; a.mlf., 2007a). Yine aynı eserin başka bir yerinde Allah katında makbul olan dinin İslam olduğunu şöyle dile getirir: (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b) "Tevhîd tacdır, ibâdet gerdanlıktır; Müslümanlık kaftandır. Ferman, taht, ülke ve halk İslam'dır. Allah şöyle buyurmuştur: 'Allah katında din, İslam'dır.' (Al-i İmrân, 3/19) Benzer şekilde Bektaşî şiiirlerinde de; "Din Muhammed dini cümleden asıl, Gayri dinleri bilmeyen nasıl; Ziya de değildir üç farzdır gusül, Mazmaza, istinşak beden yaştır efendi" beyitleriyle İslam'ın üstünlüğü vurgulanmıştır (Özen, 1998).

Bektâşîlik ile Mâtürîdîliğin din anlayışları ve itikadî görüşleri dikkate alındığında temel inanç esasları bakımından aralarında herhangi bir fark olmadığı görülmektedir. Nitekim Bektaşî düşüncesi her ne kadar eklektik bir yapı arz etse de inanç sistemi olarak temelde Allah-Muhammed-Kur'an ekseninde teşekkül etmiştir. Bektaşîler felsefî dünya görüşleri de bu çizgi üzerine inşa etmişlerdir (Türkdoğan, 2004). Bununla birlikte bu üçlü paradigmanın yorumlanması ve açıklanmasında Bektâşîlik ile Mâtürîdîlik arasında bir takım farklılıklar da mevcuttur. İnanç esasları bakımından bakıldığında da Bektaşî metinlerinde İslam itikadının özeti mahiyetinde olan imanın altı esası da kabul edilmiş ve bunlar şeriatın ilk makamı olarak değerlendirilmiştir (Yeşilyurt, 2003). Daha açık bir ifadeyle Bektaşî metinlerinde tasavvufun temelini oluşturan "şeriat, tarikat, marifet, hakikat" gibi kavramlara geniş yer ayrılmış, bu kavramların çatısı altında İslam'ın temel inanç esasları olan tevhid, nübüvvet ve ahiret inancı üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Örneğin Hacı Bektaş Velî tarafından telif edilen *Fatihâ Tefsir*'i (Hacı Bektaş-ı Velî, 2008) ile *Şerh-i Besmele*'ye (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007a) bakıldığında da Bektaşîliğin itikadî görüşlerinin başta Kur'an olmak üzere İslam'ın temel kaynaklarına dayandığı görülmektedir. Yine Makâlât (Hacı Bektaş-ı Velî, 1990; a.mlf., 2007b) eserinde anlatılan dört kapı (şeriat, tarikat, marifet, hakikat) kırk makam anlayışı da Kur'an'ın temel ilkeleri

referans alınarak izah edilmeye çalışılmıştır.⁴² Ayrıca bu eserde konular işlenirken birçok ayetin referans olarak kullanılması da Kur'an'a verilen değeri göstermektedir (Hacı Bektaş Velî, 1996).

Sünnî Kalam geleneğinde iman edilecek hususlar genel olarak "ulûhiyet", "nübüvvât" ve "ahiret" şeklinde üç temel başlık altında ifade edilmekte ve detayları "amentünün/imanın altı esası" olarak formüle edilmektedir. Bektaşilikte de bu hususlar imanın unsurları ve şartı olarak aynı şekilde kabul edilmekte ve şeriatın ilk makamı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim *Mâkâlât*'ta bu durum şöyle ifade edilmiştir: "Şeriatın ilk makamı, iman getirmektir. İmanın şartı ise altıdır. Allah'a, meleklere, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır." (Hacı Bektaş-ı Velî, 1996; a.mlf., 2007b; a.mlf., ts.) Öte yandan İslam'ın şartı olarak genel kabul gören beş esasın (kelime-i şehadet getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, gücü yetince hacca gitmek) da aynı şekilde kabul edilmesi ve yerine getirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir (Hacı Bektaş-ı Velî, 1996; a.mlf., 2007b). Bu durum aynı şekilde *Erkânâmeler* de dile getirilmiştir. *Erkânâmelerin* başlangıcında amentü formülasyonu çerçevesinde verilen bu esaslar, otuziki farz içerisinde değerlendirilmiştir (Teber, 2008). Yine benzer şekilde Bektaşî şiiirlerinde de bu husus "İslam'ın şartını sual edersen, icmalinde şartı beştir efendi; Muradın ger inan öğrenmek ise, Anın da adedi şeştir efendi." beyitleriyle ifade edilmiştir (Özen, 1998). Görüldüğü üzere Mâtürîdîlik'te olduğu gibi Bektaşilik'te de iman esasları ve İslam'ın beş şartı olduğu gibi kabul edilmiştir. Bu duruma sadece *Mâkâlât*'ta değil, Bektaşiliğin diğer yazılı kaynaklarında dikkat çekilmiş, dört kapı kırk makamdan bahseden bölümlerde şeriatın makamları arasında bu esaslara tek tek yer verilmiştir (Kutlu, 2023a). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Hanefî-Mâtürîdî teolojisinde kabul edilen imanın altı, İslam'ın beş şartı aynı şekilde Bektaşî düşüncesinde de genel kabul görmüştür.

2.2. İmanın Tanımı ve Mahiyeti

Bektaşilik ile Hanefî-Mâtürîdîlik arasındaki etkileşimin en önemli göstergelerinden birini imanı tanımlama ve mahiyeti konusudur. Bektaşî literatüründe iman, kalp ile tasdik dil ile ikrar şeklinde tanımlanmakta ve ameller imana dahil edilmemektedir. Daha açık bir deyişle tıpkı Hanefî-Mâtürîdî geleneğinde olduğu gibi (Ebû Hanife, 2002; Mâtürîdî, 2002; Ebû'l-Berekât en-Nesefî, 2012; Kılavuz, 1996) Alevî-Bektaşî anlayışta da iman, "kalben doğrulanması" ve "tasdik edilmesi" şeklinde kabul edilmekte, kalbin tasdiki olmaksızın gerçekleşen imanın makbûl ve geçerli olmayacağı savunulmaktadır (Doğan, 2019). Nitekim *Mâkâlât*'ta bu görüş şöyle ifade edilmiştir: "*Arifler katında iman akıl üzeredir. Fakat herkesçe bilinen imanın dil ve gönül üzere olduğudur. Kim Çalap Tanrı'ya gönülden tanıklık (kalbiyle tasdik) yapmazsa, mutlak kâfirdir... Öte taraftan diliyle tanıklık yapıp gönlü (kalbi) ile inanmazsa münafıktır... İbadete gelince; amel imandan ayırır ve iman ibadettir. Değme*

⁴² Ancak müntesipleri onun öğretisini farklı yorumlayabilmişlerdir. Bugün Ebû Hanife ya da İmam Maturidî'nin tasvir ettiği Sünniliğe benzemeyen Sünnilerin bulunduğu gibi, Hacı Bektaş'ın esaslarını koyduğu Bektaşiliğe benzemeyen Bektaşîlerin de bulunması son derece normaldir. Öte yandan onun sapkın olduğunu iddia eden araştırmacıların ellerinde bu iddialarını destekleyen malzeme var ise bunları bir an önce neşretmeleri gerekmektedir. Aynı şekilde Hacı Bektaş'ın hayatını anlatan menakıp ve vilâyetname türünden eserlerde yer alan keramet ve olağanüstü hâlleri mecazi ifadeler olarak kabul etmek gerekmektedir (Bkz. Korkmaz, 2011).

ibadet, iman ermez, küfür de günahdır ama değme günah küfre ermez." (Hacı Bektâş-ı Velî, 1996) Görüldüğü üzere Hacı Bektaş Velî, iman ile ibadet arasında sıkı bir bağ kurmakta, ancak iman amel bütünlüğünü kabul etmemektedir. Bektaşî düşüncesindeki iman ile amelin ayrılığına ilişkin benimsenen bu görüş amelin ihmal edildiği veya önemsenmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü iman için şart koşulan ten-gönül-akıl birlikteliği imanın kalbi ve rasyonel yönelişleri kadar pratik yönelişlerini de eşit şekilde dikkate katmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak Hacı Bektâş, yukarıdaki ifadeleriyle, ibadet ve iman ayrı şeyler olduklarına işaret edip, ancak gerçek bir imandan sonra yapılacak ibadetin makbul olacağına dikkat çekmektedir. Bu bakış açısına göre eğer bir insan gönülden kopup gelen bir yönelişle Allah'a ibadet etmiyorsa, yapmaya çalıştığı onca ibadetler onu gerçek bir iman sahibi yapmaz (Atalan, 2017). Bu yüzden Hacı Bektaş'ın düşünce sisteminde insan-ı kâmil olmanın temel şartı olarak ameller gerekli görülmektedir (Bağlıoğlu, 2021).

Dolayısıyla amel imana dahil edilmemiş olsa bile yalın bir imanın Müslüman bir kimse için yeterli olmayacağı, amellerin imanı tamamlayan ve güçlendiren bir unsur olarak görmek gerektiği üzerinde durulmaktadır (Yüksel-Savaş, 1997; Ünlüsoy, 2007). Yine bir başka Bektaşî kaynağı olan *Kitab-ı Cabbar Kulu*'nda da iman "Allah'ı, peygamberlerini, kitaplarını, yeniden dirilişi dil ile ikrar, kalp ile tasdik etmek" şeklinde tanımlanmıştır (Ünlüsoy, 2007). Başka bir yerde de "Allah'ı, peygamberlerini, velilerini, meleklerini kitaplarını, cehennemi, kabir sualini, mizanı hak bilmektir" şeklinde tarif edilmiştir (Ünlüsoy, 2007; Yüksel-Saim, 1997). Bu tanımlamada dikkatimizi çeken detay ise "velileri" de iman edilecek unsurlar arasında kabul etmesidir. Bu tür ifade *Mâkâlât*'ta da "Tanrı dostlarına inanmak da imandır" şeklinde geçmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, 1996; a.mlf., 2007b). Ancak bu eserlerde geçen "veliler" ya da "Tanrı dostları" ile kastedilenlerin kimler olduğu tam olarak belli değildir. Bilindiği üzere Şîî İmamiyye'de imamlara iman etmek iman esaslarından biri kabul edilmektedir. Bu yüzden burada İmamiyye'nin inandığı on iki imamın mı yoksa tasavvuf geleneğindeki Allah dostlarının mı kastedildiği ya da bu on iki imamın Allah dostları kapsamında değerlendirmek gerektiği hususu tam olarak net değildir (Kutlu, 2023a; Ünlüsoy, 2007). Bektaşî geleneğinde önemli bir yer işgal eden Nasihatname-i Sıdkî'de şeriatın on makamından biri olarak verilen kelime-i şehâdetin Müslüman bir kimse tarafından dil ile ikrar kalp ile tasdik edilmesi gerektiği şu beyitlerle ifade edilmiştir: "*Kalb ile hem lisân ile şehâdet; Eyleyüben dem-be-dem kıl ibâdet.*" (Baba, 2012; Koşık, 2015). Ayrıca *Buyruk*'ta da iman "Hakikat, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ederek inanıp iman getirmektir" şeklinde tanımlanmaktadır (Korkmaz, 2013).

Erkânâmeler' de de "İman ve İslam demek kalp ile tasdik ve dil ile ikardır." ifadelerine yer verilerek dil ve gönül üzere olan imana vurgu yapılmaktadır (Teber, 2008). Bunlara ek olarak imanda şüphenin bulunmaması gerektiği üzerinde de durularak kalp ile tasdik etmenin önemine dikkat çekilmekte, bu anlamda şüphe etmenin Şeytan işi olduğu belirtilmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Bu anlamda Vîrânî Baba'nın *Fakr-nâme*'sinde iman "Kişinin inancına şüphe karışmışsa onun imanı dürüst yani tam (tahkiki) değildir." şeklinde tanımlanmıştır (Atalan, 2017). Bektaşî düşüncede imanın tanımı ve unsurları (ulûhiyet, nübüvvet, ahiret) bu şekilde belirlendiği için imanın zıddı olan küfür de bu unsurların inkârı olarak tanımlanmaktadır (Yüksel-Savaş, 1997; Yeşilyurt, 2003).

Hanefiler imanı dil ile ikrar, kalb ile tasdik şeklinde, Mâtürîdîler ise kalp ile tasdik şeklinde tanımlamışlardır. Bu iki tanımlamada ameller imana dahil edilmeyip, imandan ayrı değerlendirilmiştir (Önal, 2015).

Yukarıdaki imanın tanımı ve iman-amel ilişkisine dair bu açıklamalar dikkate alındığında Bektaşîlerin iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve taatları yerine getirmektir diyerek ameli imana dahil eden Hâriciyye, Mu'tezile, Şîa ve Selefiyye'den farklı düşündükleri ve bu konularda Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi takip ettikleri anlaşılmaktadır.

Burada şunu da ifade etmekte fayda vardır. Hacı Bektâş-ı Velî düşünce sistemi içinde netleşen iman anlayışı büyük ölçüde geleneksel kabullere uygun düşmekle birlikte Alevî-Bektaşî geleneği içinde gelişen ve saygın bir mevki kazanan sonraki dönem yapıtları içinde farklı tanımlamalara ve açılımlara da rastlamak mümkündür. Bu sonraki yaklaşımların pek çoğu, Hacı Bektâş felsefesi dikkate alındığında büyük ölçüde temelsiz kalmaktadır (Yeşilyurt, 2003).

Konuyla ilgili bir başka husus da günahkâr müminlerin bağışlanıp bağışlanmayacağı meselesidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Mâtürîdî ve Bektaşî düşüncesinde ameller imana dahil olmadığı için isyan eden ya da günah işleyen bir kimse imandan çıkmaz. Ama o kimse günahkâr bir mümin kabul edilir. Bununla birlikte bu kimsenin ahiretteki dini konumu Yüce Allah'a kalmıştır. Allah dilerse bu kimseyi adaleti gereği cezalandırır, dilerse merhameti gereği affeder. Hacı Bektâş-ı Velî, en-Nisâ, 4/48 ve 116. ayetlerini delil göstererek günah işleyen bir kimsenin Allah'a kullukta devam edip, O'na şirk koşmadığı sürece Allah'ın rahmeti gereği o kimseyi ahirette bağışlayacağını ifade eder (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007a; a.mlf, 2007b; Yüksel-Savaş, 1997). O, bu hususu şöyle açıklar: Sonra ruhlar Elest meclisinde Hak'tan hasekilik istediler. Hak Teâlâ, onlara; 'Ben sizi yurdunuzdan ayırıp garipliğe (başka bir yere) gönderiyorum. O yerde (dünya) iken oraya gönül verip yurdunuzu unutmazsanız, benim nûrumun sevgisini bekleyip, benim nûrumun yerine dünyayı tercih etmezseniz, Rahmetimin çokluğundan size tattırdığım gibi Rahîmliğim ve Halîmliğim sofrasından sizi doyurayım. Ne kadar çok suçunuz olsa da onları bağışlarım yeter ki benim üstüme başka bir nesne tercih etmeyesiniz. Her kim bizim huzûrumuzda hasekilik dilerse, dünyadan yüz çevirsin, yüzünü ahirete döndürsün. Kendisinden yana kulluğunu artırsın biz de onu haseki edinelim...' (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007a). Aynı eserin bir başka yerinde ise bu konuyu şöyle dile getirir: "Resul, 'İlâhî bu lütuf ve kerem yalnız bana mı? Yoksa âsîlere de bu sofradan nasip var mı?' dedi. Tanrı Tealâ 'Ey cömert peygamber, ben senin ümmetini senden bin kat fazla severim. Çünkü Lâilâhe illallah Muhammedun Rasulullâh, derken önce benim adımlı sonra senin adımlı söylerler. Her ibâdetinde önce farzı, sonra senin sünnetini yaparlar. Senin ümmetin benim kullarımdır. Sen onlara şefaet edersen ben lütufta bulunurum. Şimdi onlar benim kudretimin ve büyüklüğümün hakkı için Bismi'llâhî'r-rahmânî'r-rahîm derlerse; ben her işlerinde onlara kendilerinden daha yakın olayım. Allah'lığımla onların dünyâda ayıplarını örteyim. Rahmârilığımla âhirette diğer insanlar arasında rezil etmeyeyim. Rahîmliğimle işledikleri günahları, sevaplarla (iyiliklere) değiştireyim,' dedi." (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007a). Bu yüzden Bektaşî düşüncesinde müslüman bir kimse tevhidî terk etmediği müddetçe, bütün günahları işlemiş olsa dahi, Allah düşmanı olarak nitelendirilemez (Teber, 2008). Onun bu görüşü Mâtürîdî'nin iman-amel ayrımı konusunda, ameli eksik olan kimselerin, mümin

olarak kabul edilmesi gerektiği anlayışının izdüşümünden başka bir şey değildir (Korkmaz, 2011).

Konuyla ilgili olarak Bektaşılık ile Mâtürîdîlik arasında benzer görüşlerin benimsendiği bir diğer konu da kelim istilahında “beyne'l-havf ve'r-recâ” kavramı altında işlenen mümin bir kimsenin daima ümitle korku arasında bir tutum içerisinde olması gerektiği hususudur. Nitekim Bektaşılık'te kişinin daima Allah'tan korkması fakat O'nun rahmetinden de ümidinin kesmemesi, korku ile lütfuna mazhar olma ümidi arasında bir anlayış içerisinde bulunması gerektiği sıklıkla ifade edilmiştir (Kutlu, 20061; Teber, 2008). Nitekim Hacı Bektaş Velî *Mâkâlât*'ında tarikatın altıncı makâmı olarak havfı (korku), yedinci makâmı olarak da recayı (ümit) zikretmiş (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Allah'ın inayet ve yardımının korku ile ümit arasında olanlar için geçerli olacağını belirtmiştir (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b; a.mlf. ts.). Hanefî-Mâtürîdî düşüncesinde de mümin ne kadar iyilik yaparsa yapsın aşırıümit var olmamalı, ne kadar büyük günah işlemiş olursa olsun ümitsizliğe ve korkuya kapılmamalıdır. Amellerinin karşılığı konusunda ümitle korku arasında bir tavır takınmalıdır (Teber, 2008).

Bektaşılık ile Mâtürîdîlik arasında ortak ve benzer görüşlerin benimsediği bir diğer konu da iman ile akıl arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği hususudur. Çünkü bu konuda bilgiye ulaşmada ve dini anlamada aklı ön planda tutan, hatta vahiy gelmesi bile insanın aklıyla Allah'ın varlığına ve birliğine ulaşabileceğini savunan Mâtürîdî anlayışının (Mâtürîdî, 2002) bir benzerinin Hacı Bektaş Velî tarafından da sergilendiğini görmekteyiz. Nitekim o, bu konuyu “iman akıl üzere midir, yoksa amel üzerine midir” sorusu etrafında ele almıştır. Bu bağlamda ârifler katında imanın akıl üzere olması gerektiğine işaret ederek, imanın akilla temellendirilmesi gerektiğini vurgular. Ayrıca imanla şüphenin bir arada olamayacağını, bu yüzden şüpheden kurtulmak için akla dayalı bir imana sahip olmak gerektiğini önemle vurgulamıştır. Nitekim o, bunu şöyle açıklamıştır: “Rahmân'ın aslı olan iman, şeytanın aslı şüphe, imana şüphe katmak olmaz. Çünkü iman akıl üzeredir ve akıl sultandır ve beden içinde vekili şeytandır. Ne zaman ki sultan gitse vekil durur. Mesela iman bir hazinedir; şeytan ise bir hırsızdır. Hazine bekçisi gidince hırsız hâzineyi ne yapar? Başka bir söze göre de iman koyundur, akıl çoban, şeytan da kurttur. Çoban gidince kurt koyuna ne yapar? Yine bir başka sözde ise iman süttür, akıl bekçi, şeytan ise köpektir, denilmiştir. Bekçi gidince köpek sütü ne yapar? Ve üçü de bir evdedir. Şimdi ey çaresiz miskin! İman o evin içinde perişandır.” (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Dolayısıyla ona göre iman, yalnızca kalple de ilişkili değildir. Çünkü iman yalnız beden ve yalnız kalp ile ilişkili olarak da açıklanamaz. Bu yüzden iman aynı zamanda akıl ile kalp birlikteliği şeklinde olmalıdır. Çünkü aklın bilgi üretmesi, bilgiyi doğrulaması ve imana bilgiye dayalı bir temel sağlaması gerekmektedir. Bu açıklama, açık biçimde dini inanca rasyonel bir boyut önermekte; imana akli bir doğrulama ve kesinlik atfediyor görünmektedir (Yeşilyurt, 2003).

Diğer yandan iman ve ahlak üzerine inşa ettiği din anlayışını da akilla temellendirmeye çalışan Hacı Bektaş Velî, dini anlama ve yorumlamada, iyiyi-kötüyü, güzeli-çirkini ayırt etmede aklın gerekli olduğuna dikkatimizi ve aklın bu konudaki önemini şu ifadelerle dile getirmektedir: “Akıl yeryüzünde Tanrı'nın terazisidir. Yeryüzünde akıl terazisinden başka hiçbir şey yoktur, iyiyi ve kötüyü seçen akıldır. Ey azizim! Akıl dört türlü nurdandır, ilki ay nurundandır. İkinci gün nurundan, üçüncü sidretü'l-müntehâ nurundan, dördüncü aş

nurundandır. Şimdi onun için insanın sureti içinde akıl sultandır ve gönül içinde de rahatlıktır.” (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b).

Yine bu bağlamda Hacı Bektaş Velî, Yüce Allah’ın insana bunca nimet ve bunca giysiyi akıl sahibi olması sebebiyle verdiğini belirterek akıl ve düşünme yeteneği nedeniyle, Tanrı’nın insanları diğer varlıklardan üstün kıldığına dikkat çeker (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere iman olgusundan hareket eden, fakat insanın akli oluşumunu da bu iman üzere koymaya çalışan Hacı Bektâş-ı Velî’nin bu görüşleriyle rey ve akıl taraftarlarının temsilciliğini yapan Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi takip ettiği anlaşılmaktadır (Teber, 2008; a.mlf., 2011).

2.3. Ulûhiyet

İslam inanç sistemi ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret şeklinde üç ana başlıkta toplanmaktadır. Ulûhiyet bahsinde Allah’ın varlığı, birliği, sıfatları, fiilleri ile insan fiillerinin oluşu ele alınmaktadır.

2.3.1. Allah’ın Varlığı ve Birliği

Bektaşlık ile Mâtürîdilik arasındaki önemli benzerliklerden birini de tevhit inancı konusu oluşturmaktadır. İslam’ı bütün dinlerden ayıran en temel özelliği tevhid inancı olduğu için hem Mâtürîdî hem de Bektaşî düşüncesinde bu konuya büyük önem verilmiştir. Nitekim İmam Mâtürîdî *Kitab-ı Tevhid* eserinin ilk bölümünü âlemin yaratılmışlığı, Allah’ın varlığı, birliği, isim ve sıfatları konularına ayırmış ve ayrıntılı bir şekilde incelemiştir (Mâtürîdî, 2002). Bektaşî kaynaklarında üzerinde en fazla durulan konuların en başında Allah’ın varlığı ve birliği gelmektedir. Ancak kelam geleneğinde olduğu gibi detaylı olarak ele alınmamış, kısa ve özlü ifadelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin Hacı Bektaş Velî, İslam’ın temel esaslarının başında gelen tevhit inancına önemli yer ayırmış ve tevhit anlayışını ayetlerle desteklemiştir. Onun tevhit anlayışında Tanrı’nın varlığı ve bir oluşunun yanı sıra O’nun insanlara rahmeti ve bağışlayıcılığı da öne çıkmaktadır (Bağhoğlu, 2021). Bu konuda genel anlamda Mâtürîdîliğin çizgisine takip eden Bektaşî düşüncesinde Allah’ın bilinmesi konusunda hareket noktası insandır; insanın benlik bilgisi Tanrı bilgisinin başlangıcı olmaktadır. Bununla birlikte insanoğlu Allah, niteliklerini tam anlamıyla bilme noktasında acizdir. Bu yüzden Allah’ın bilinmesiyle ilgili insana biçilen rol, çoğu kere beşerî varlık ile ilahi varlığın aynı ontolojik ve hiyerarşik düzlemde ele alınmasına yol açmıştır (Yeşilyurt, 2003). Nitekim Hacı Bektaş Velî, Tanrı’yı bilmeyi insanın kendisini bilmesiyle ilişkilendirerek, bunu şöyle izah eder: “Eğer muhiplere Allah aşkına ‘Yüce Allah’ı nasıl buldunuz?’ diye sorulsa, şöyle cevap verirler: ‘Allah’ı kendimizde bildik kendi özümüzü de Allah’tan bildik.’ Sözümlüğün delili şudur ki, Hz. Peygamber şöyle buyurur: ‘Nefsini bilen, rabbini bilir.’” (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Bu görüşünü temellendirmek için sık sık ayetlere de atıf da bulunan Velî, bunu da şöyle açıklar: (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b) “Kendini bilmeyince Allah’ı nasıl bilsin. Allah buyurdu: ‘(O anda) biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz.’ (Vâkıa, 56/85) Yüce Allah’ın sözüdür: ‘Biz ona şah damarından daha yakınız.’” (Kâf, 50/16). Bununla birlikte Velî, insanın bir dereceye kadar Allah’ın niteliklerini bilebileceklerini, bu konuda aciz kalacaklarına şöyle dikkatimizi çeker: “Her bir adının yetmiş manası vardır. O halde ey azizim! Kullar Tanrı’nın niteliğini bilmekte âcizdir; adlarını bilirler (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b).

Öte yandan kelim literatüründe Allah'ın varlığını ispat etmede kullanılan gaye ve nizam delili ile inayet deliline de başvuran Hacı Bektaş-ı Velî, Allah'ın eseri olan bu dünyadaki düzen, ahenk ve nimetlere bakıldığında kişinin Rabbinin varlığına ulaşabileceğini şöyle açıklar: (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b) “Eğer ben dünyada bir nesne bile eksik yaratsam, o zaman da benim Kâdirliğim tamam olmazdı. Nitekim âyette şöyle buyrulmuştur: Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Bizim ne mükemmel gücümüz vardır... (Mürselât, 77/23) Ey ibretle bakan kullarım! Yere bakın saltanatımı görün. Dağlara bakın, yığınlarımı görün. Göğe bakın, nasıl döşediğimi görün. Kıyamete bakın heybetimi görün. Cennete bakın, nimetimi görün. Büyüklüğüme bakın gücümü görün. Kullarıma bakın, kaftanımı görün. Kur'an'a bakın fermanımı görün. İşaretime bakın, o yüce şanıma görün. Velilerime bakın, hazinelerimi görün. Sizleri sevdiğim için bunca güzel ikramlar verdim size. Yüce Allah'ın sözüdür: (İsrâ 17/70) Andolsun biz, Âdemoğullarına çok ikram ettik. Dünyada her neyi yarattımsa sizlere verdim.” (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b).

Tevhid inancı Bektaşî kaynaklarında üzerinde en fazla durulan konulardan birini oluşturur. Nitekim Hacı Bektaş-ı Velî, *Mâkâlât*'ın sekizinci bölümünü “Ariflerin Tevhidi” başlığı altında sadece bu konuyu ele almış, Allah'ın birliğini, eşi ve benzerinin bulunmadığını ve sıfatlarını detaylı olarak açıklamaya çalışmıştır (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Bu çerçevede Velî, Allah'ın bir olduğuna, eşi ve benzerinin bulunmadığına işaret ederek tevhid inancının önemine dikkat çekmiş, bu inancı tac olarak nitelendirerek bunu şöyle dile getirmiştir: “Tevhîd tacdır, ibadet gerdanlıktır, Müslümanlık kaftandır. Ferman, taht, ülke ve halk İslam'dır.” (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Tevhid inancıyla ilgili *Kitab-ı Cabbar Kulu*'nda geçen ifadelerle bakıldığında da buna benzer anlatımlara rastlanmaktadır. Bu verilere göre Allah, birdir benzeri, ortağı, dengi ve misli yoktur. Hiç kimseye benzemez. Yemez, içmez, uyumaz. El, yüz, göz gibi beşerî unsurlardan münezzehtir. Allah'ın evveli, ahiri yoktur. Ezeli ve ebedidir. Allah doğmamış ve doğurmamıştır (Yüksel-Savaş, 1997; Ünlüsoy, 2007).

2.3.2. Allah'ın Sıfatları

Allah'ın isim ve sıfatlarının ne anlama geldiğini de açıklamaktadır. Ancak bu isim ve sıfatlar kelim literatüründeki gibi sistematik olarak ele alınmamış, bunların detaylı olarak ispatlanması yoluna gidilmemiştir. Bunun yerine bilinmesi ve inanılması gereken hususlar genel hatlarıyla verilmiştir. Genel olarak Bektaşî kaynaklarına bakıldığında Allah'ın sıfatları Sünnî gelenekte olduğu gibi tenzihî ve subûtî şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Tenzihî sıfatlar bağlamında Allah Teâlâ'nın var olduğu (hayat); bir ve tek olup, ortağı, benzeri ve denginin bulunmadığı (vahdaniyet); sonradan yaratılmışlara benzemediği, el, ayak, göz, yeme, içme, uyuma vb. beşerî unsur ve fiillerden münezzehten olduğu (muhafeftün lil-havadis), başlangıcı ve sonunun olmadığı (kâdem-beka); var olmak için hiçbir şeye muhtaç olmadığı (Kıyam bi-nefsihi) anlatılmaktadır (Eğri, 2007; Ünlüsoy, 2007; Teber, 2008). Subûtî sıfatlar bağlamında ise Allah'ın diri olduğu (hayat); her şeyi bilip işittiği ve gördüğü (ilim-sem'-basar); her şeyi dilediği (irade); her şeyin yaratıcısı olduğu (tekvin); her şeye gününü yettiği (kudret); insanlarla iletişime geçip vahyettiği (kelam) belirtilmektedir. Ancak daha önce ifade edildiği üzere bu sıfatlar detaylara gidilmeden kısa ve özlü ifadelerle açıklanmıştır (Teber, 2008). Mâtürîdiler Allah'ın hayy, kâdir, âlim, mürîd olduğunu kabul etmektedirler. Ayrıca Allah'ın hayat, kudret, irade, ilim ve kelâm gibi sıfatlara da sahip olduğunu söylerler. Mâtürîdilere

göre Allah'ın tüm bu sıfatları zatıyla kâim, ezeli ve kadimdir (Mâtürîdî, 2002; Sâbûnî, 2005). Öte yandan Mâtürîdîler, Eş'arilerden farklı olarak tekvin sıfatını Allah'ın zâtıyla kâim, ezeli ve müstakil bir sıfat olarak kabul etmekte ve Allah'ın yaratmayı kudret ile değil tekvin ile gerçekleştirdiğini savunmaktadırlar (Sâbûnî, 2005).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Bektaşî metinlerinde Allah'ın subûfî sıfatları arasında tekvin sıfatına yer verilmesi, Mâtürîdî düşüncesinden etkilendiğini göstermektedir. Zira Mâtürîdîleri hem Eş'arilerden hem de Mu'tezile'den ayıran en belirgin özellik tekvin sıfatının Mâtürîdîlerce Allah'ın müstakil ezeli ve kadim sıfatları arasında sayılmasıdır (Teber, 2008; Atalan, 2017).

2.4. İnsan Fiillerinin Oluşu (Efâl-i İbâd)

2.4.1. Kader-Kaza

Bektaşî metinlerinde, Mâtürîdîlik'te olduğu gibi kaza ve kader inancı da ön planda tutulur. Ancak bu konu açık bir şekilde işlenmemişse de insanların yaptıkları işlerden ve fiillerden sorumlu olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu da cebri reddetmek anlamına gelir (Özkan, 2019). Ayrıca hayır ve şerrin, sağlık ve hastalığın, ölüm ve ecelin Allah'tan geldiği de açıkça ifade edilir (Yüksel-Savaş, 1997; Eğri, 2007; Atalan, 2017). Ancak bu durum kulun cebr altında olduğunu göstermez. Nefesler'de bu duruma dikkat çekilerek kulun özgür ve sorumlu olduğuna işaret edilmiş, cebre dayalı düşünceler şu beyitle açık bir dille eleştirilmiştir: "Cebreylemedi kimse bana kendim özendim; Müşîd aradım bulmak için kendimi kendim." (Gölpınarlı, 1963). Mâtürîdî düşüncesinde de cebr reddedilmekte, insanın irade sahibi ve özgür olduğu, bu yüzden yaptıkları eylemlerden sorumlu tutulacağı savunulmaktadır. Onlara göre, kulun bütün fiilleri Allah'ın kaza ve kaderiyle yani Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir. Ancak bu durum kulun fiillerinde mecbur olduğu anlamına gelmez. Her şey Allah'ın ilmi ile olması kulu fiillerinde mecbur duruma düşürmediği gibi, kazasıyla olması da kulun hürriyetinin elinde alınmasını gerektirmez (Nesefî, 2012).

2.4.2. Teklif-i Ma La Yûtak

Bektâşî metinlerinde dikkat çeken hususlardan bir diğeri de Mâtürîdîlik'te olduğu gibi (Sâbûnî, 2005; Nesefî, 2012). Allah'ın insana taşıyamayacağı yükü yüklememesidir. Bu durum şöyle ifade edilmektedir: "Şunu bil ki, Hak Teâlâ insana güçlük çıkartmak istemez. Zira Kur'an'ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır: Allah, insanlara hiç zulmetmez. Fakat insanlar, kendilerine zulmederler (Yûnus, 10/44). Ayet şu anlama gelmektedir. Hak Teâlâ hiç kimseye zulmetmez. Herkes kendi kendine zulmeder (Atalan,2017).

2.5. Nübüvvet

Alevî-Bektâşî klasiklerine göre nübüvvet algısı ve Hz. Muhammed'e bakış, kısmî farklılıkların dışında tıpkı Sünnî kaynak ve çevrelerde (Önal, 2013) yansımaları bulan dinî ve insanî hassasiyetle aynı paralelde şekillenmiştir (Doğan,2014). Bu bağlamda Bektaşî metinlerinde kendilerine kitap ve suhuf gönderilen peygamberler ile Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün ve farklı olan özellikleri üzerinde durulmuştur. Nitekim Hacı Bektaş-ı Velî, peygamberlere ve kendilerine indirilen kitaplara iman etmeyi temel inanç esaslarından kabul etmiş, bir kimsenin Müslüman olabilmesinin temel şartlarından birinin de Allah'ın bütün peygamberlerine ve indirdiği kitaplarına iman etmesinin zorunlu olduğunu dikkat çekmiştir (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Bu yüzden peygamberliğin inkârı, bütün peygamberlerin inkârı anlamına geleceğinden kişi gerçek bir mümin olarak kabul

edilmemektedir. Bu anlayışa göre kişinin gerçek mümin olması, daha önce zikredildiği üzere temel iman konularını benimsemesi ve kabul etmesiyle ilişkili bir husustur (Doğan, 2014; Ünlüsoy, 2007). Nitekim Kitab-ı Cabbar Kulu'nda Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye konuyla ilgili olarak şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Ya Ali, bir kimse bana ümmet olsa, beni ikrar itse, diğer peygamberleri inkâr itse kâfir olur." (Yüksel-Savaş, 1997).

Bektaşî metinlerinde her peygamberin öne çıkan özellikleri üzerinde durulmuş, bu anlamda Hz. Eyüb'un sabrı, Hz. İsmâ'nın zahit, Hz. İdris'in âbid, Hz. İbrahim'in sevgisinin örnek alınması gerektiği ifade edilmiştir. Tüm bu peygamberlerin örnek alınması gerektiği vurgulanmıştır (Akkuş, 2016). Bu anlamda Hacı Bektaş Velî, Şerh-i Besmele'de birçok peygamberin hayat hikâyelerine yer vererek, onların sabretmek ve tevekkül etmek gibi üstün ahlakî davranışların sergilenmesi hususunda model şahsiyetler olarak örnek alınması gerektiğini ısrarla belirtmiştir. Örneğin Hz. Hz. Eyyüb'u örnek göstererek Allah'tan gelen hastalık gibi belâlara karşı sabredip Allah katında üstün dereceleri elde ettiğini bizlere şöyle hatırlatır: "Eyüp peygamber sabır makamına çıktığında, sabredenlerin sabrının O'nun yüceliği karşısında hiçbir kıymeti olmadığını gördü ve şikâyet ateşini Sabır ormanına salıverdi. Sabır evini yıktı. Müflislik makamına geldi. 'Başıma bu dert geldi, sen merhametlilerin en merhametlisisin' diyerek müflisliğini kabul etti. Artık sâbıklar, Allah adını zikrederek kendilerine hiçbir şey olmayacağını zannederlerdi. Bu da onların kibrini arttırdı. Oysa bu makam, mukarreblerin temizlediği, yok ettiği bir makamdır. Tevâzuluk makamı eminlik ve rahatlık makamıdır. Allah kavuşturur." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007a).

Mâtürîdî düşüncesinde bütün peygamberlerde, yüklendikleri ilahi elçiliğin bir gereği olarak birtakım üstün ahlakî meziyetlerin ve faziletlerin bulunması gerekir. Peygamberleri diğer insanlardan farklı kılan bu özelliklerin başında ismet, tebliğ, emanet, fetanet ve sıdk gelmektedir. Bu sıfatların zıttı olan günah işleme, vahyi gizleme, ihanet etme, ahmak olma, yalan söyleme gibi hallerin ise peygamberlerde bulunması mümkün değildir (Önal, 2019a). Bektaşî gelenekte de bu temel özellikler, aynı şekilde tereddütsüz biçimde doğrudan benimsenmiş ve kabul edilmiştir. Özellikle peygamberlerin hepsinin "hak peygamber" kabul edildikleri; aynı şekilde bu inanca istinaden de onların "ma'sûm ve günahsız (pâk)" oldukları anlayışı benimsenmiştir. Çünkü Bektaşî anlayış bu sayede, kabul etmiş olduğu velâyet inancını da temellendirmek ve gerekçelendirmek istemiştir. Alevî-Bektâşî peygamberlik anlayışında, peygamberlerin masumiyetlerine ve korunmuşluklarına zarar verecek veya hâlel getirecek hiçbir eylem ve söylem kendilerinden sâdr olmamıştır (Doğan, 2019; Teber, 2008).

Yukarıdaki açıklamalara bakıldığında Bektaşî metinlerindeki nübüvvet inancı tıpkı Mâtürîdî teolojisindeki gibi kabul edildiği anlaşılmaktadır.

2.5.1. Hz. Muhammed'in Peygamberliği

Başta Mâtürîdîler olmak üzere bütün kelim âlimleri, nübüvvet bahsini incelerken Hz. Muhammed ile ilgili olarak "Hz. Muhammed'in Nübüvvetinin İspatı" şeklinde özel bir bahis açmışlardır. Burada Hz. Muhammed'in mucizeleri, üstün ahlak sahibi oluşu ve getirdiği mesajın temel özellikleri üzerinde durarak cevap vermek bağlamında konuyu açıklamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede Hz. Muhammed'in hayatını, örnek şahsiyetini ve getirdiği mesajın üstün özelliklerini ön plana çıkararak diğer peygamberlerden üstün olduğunu açıklamaya çalışmışlardır (Önal, 2019a). Bektaşî metinlerinde, Allah'ın bütün

peygamberlerine ve onlara indirilen kitaplarına inanılması gerektiği belirtilmekle birlikte, özellikle Hz. Muhammed'in peygamberliği üzerinde önemle durulmakta ve diğer peygamberlerden ayırt edici özelliklerinden detaylı olarak bahsedilmektedir. Örneğin Hacı Bektaş-ı Velî, Mâkâlât'ın ilk satırlarında "Salât ve selâm da önce, Allah Teâlâ'nın bütün âlemi onun sevgisi yüzünden yarattığı peygamberlerin ulusu ve resullerinin reisi Hz. Peygamber'in üzerine olsun" ifadesine yer vererek hem ona olan sevgi ve bağlılığını dile getirmekte hem de Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün oluşuna dikkat çekmektedir (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b).

Şerh-i Besmele'de ise bunu şöyle açıklamıştır: "Resul, 'Îlâhî bu lütuf ve kerem yalnız bana mı? Yoksa âsîlere de bu sofradan nasip var mı?' dedi. Tanrı Tealâ 'Ey cömert peygamber, ben senin ümmetini senden bin kat fazla severim. Çünkü Lâilâhe illallah Muhammedun Rasulullâh, derken önce benim adımı sonra senin adını söylerler. Her ibadette önce farzı, sonra senin sünnetini yaparlar. Senin ümmetin benim kullarımdır. Sen onlara şefaât edersen ben lütufta bulunurum. Şimdi onlar benim kudretim ve büyüklüğümün hakkı için Bismillâhî-rahmânî-rahîm derlerse; ben her işlerinde onlara kendilerinden daha yakın olayım. Allahlığım ile onların dünyada ayıplarını örteyim. Rahmânlığım ile âhirette diğer insanlar arasında rezil etmeyeyim. Rahîmliğimle işledikleri günahları, sevaplarla (iyiliklere) değiştireyim,' dedi." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007a). Yine Hacı Bektaş Velî'nin Hz. Peygamber'in şahsına yönelik derin bir sevgi ve aşkı taşıyan şu sözleri buna örnek gösterilebilir: "Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'adır. Salât ve selam onun en hayırlı yarattığı Muhammed aleyhi's-selâmın ve onun bütün ehlinin üzerine olsun. Bundan sonra, âlemin, ayın on dördü gibi aydınlık ve en yüksek mevkide olanı, insanlığın efendisi, bütün varlıklara mucize olarak gönderilen, bütün kâinatın en büyüğü, en yücesi ve ümmetinin bağışlanmasına aracı olan ve kıyamet gününde ümmetine baş olan ve temiz olanların en yücesi ve vefa kubbesinin ay yüzlüsü, temiz ve saflığın evveli ve başlangıcının en iyisi, başı, reisi, mevcudatın, bütün varlıkların en şerefli, âlemlerin sevinci, insanlığın en iyisi ve zamanın tamamlayıcısı son peygamber, bütün varlık âlemi içinde en seçkin olan, kendisine tesbih edilen ve yüce hikmetlerinin ululuk sıfatına mahsus olan yüceltilmiş, arınmış, olan Muhammed Mustafa aleyhisselam, Allah'ın selamı onun, ehlinin, dostlarının, eşlerinin, Ehl-i Beyt'in soyundan gelenlerin, hidayet veren mürşitlerin ve doğru yolu bulan halifelerin üzerine olsun." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2008; Korkmaz, 2011). *Kitab-ı Cebbar Kulu'*nda ise Hz. Peygamber ile ilgili özetle şu ifadeler yer verilmektedir: "Hakk'ın emriyle Muhammed dünyaya geldi, güneş gibi cihana nuru doldu. Cebrail ayet indirdi, farzı, sünneti bildirdi. Küfrü aradan kaldırdı. Muhammed miraca vardı. Acayip hikmetler gördü. Hak Teâlâ ümmetine beş vakit namaz armağan etti. Allah emretti, buyurdu, hakkı batılı ayırdı; emir olanı Muhammed ümmetine duyurdu. Hakk ile batıl seçildi, perde kalktı aradan. Cümle hicaplar açıldı. Küffarlar imana geldi. Kimi şöyle harici kaldı, din-i İslam aşikâre çıktı. Hüküm Muhammed'in oldu." (Yüksel-Savaş, 1997; Ünlüsoy, 2007).

Hacı Bektaş Velî, Fevâid eserinde Hz. Peygamber'i şöyle yüceltir: "Velayetine rağmen onu kendi vahyi ve mucizesiyle şerefliendirdi, halkı Hakka çağırması için yaratılmışlara onunla mesaj gönderdi; böylece nübüvvet makamına erdi ve adı nebi oldu. Vahiy ve mucizesine rağmen Hak Teâlâ onu kendi kitabıyla onurlandırdı, risalet makamına erdi ve adı Resul oldu. Kitaba rağmen öncekilerin şeraitini hükümsüz bıraktı ve başka bir şeriat koydu, ulu, yüce makamına erdi, adı Yüce Peygamber oldu. Önceki şerai hükümsüz bırakıp yeni bir şeriat koymasıyla hatim makamına erdi, adı hâtim yani son Peygamber

oldu.” (Hacı Bektaş-ı Velî, ts.). Bektaşî şiirlerinde de buna benzer ifadeler yer verilmiş, peygamber sevgisi çeşitli beyitlerde dile getirilmiş, özellikle Hz. Peygamber’e ve Kur’an’a büyük değer ve saygı atfedilmiştir (Özmen, 1998).

Peygamberler, Allah tarafından seçilmiş seçkin kimselerdir. Seçilerek görevlendirilen bu elçiler, Yaratan ile yaratılmışların en üstünü olan insanoğlu arasında rehberlik görevini yürütürler. Amaçları insana, insanlığa en iyi yolu göstermek ve onları yaratılış nedenlerine uygun hale getirmektir. Hacı Bektaş Velî, *Fevâid* eserinde Peygamber’in nübüvvet makamına ulaşmasının merhalelerini ele almakta, bu makamları sırasıyla iman, âbid, zahid, arif ve velayet makamları olarak belirleyen düşünür, Tanrı’nın onu iyilikle halka gönderdiğini, görevinin Hakk’a çağırmak olduğunu ve böylece onun “nebilik” makamına ulaştığını ifade eder (Hacı Bektaş-ı Velî, ts.). Velî’nin bu görüşleri, peygamberlik kurumuna genel kabulün aksine, önemli ölçüde bir kesbî boyut da eklemektedir (Yeşilyurt, 2003).

2.5.2. Ehl-i Beyt’e ve Sahabeyle Yaklaşımları

Bilindiği üzere Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi, Bektaşîliğin temel esaslarından biri kabul edilir. Bu yüzden Bektaşî geleneğinde bu konuya büyük önem verilir. Bektaşî düşüncede Ehl-i Beyt, Hz. Peygamber’in evi ve ailesi içinkullanılır ve bunlar beş kişiden oluşur: Hz. Peygamber, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin. Aslında bu beş kişi, sadece Bektaşîler arasında değil, ağırlıklı olarak Sünnîler ve diğer tarikatlar arasında da Ehl-i Beyt olarak kabul edilmekte ve saygı duyulmaktadır. Bektaşîlerde beş kişiden oluşan Ehl-i Beyt’i sevmek ve onları sevenleri sevmek (tevellâ), onları sevmeyenleri sevmemek ve onlardan uzak durmak (teberrâ) son derece önemlidir. Bununla birlikte Şîa’da olduğu gibi, ilk üç halifeye ve sahabeye genel bir düşmanlık göze çarpmaz ve onlara lanet okunmaz. Bu konuda Şîî edebiyatta yer alan sert eleştiriler, Bektaşî yazılı edebiyatında göze çarpmaz. Aksine Hz. Peygamber, dört halife, Ehl-i Beyt’i ve diğer sahabeler için birlikte dua edilir saygı gösterilir (Kutlu, 2023a). Nitekim Hacı Bektaş Velî, *Mâkâlât*’ın giriş kısmında sahabe arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin onlardan kâmil, pâk ve mübarek kimseler şeklinde bahsederek onlara karşı saygıda kusur etmemiştir (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Bir başka yerde Hz. Muhammed’in sahabelerinden birinin haksız görülmesi durumunda yapılan amellerin boşa çıkacağını ifade ederek, onların hayırla yâd edilmesi gerektiğine işaret eder (Hacı Bektaş-ı Velî, 1996). Bektaşî literatüründe önemli yer işgal eden *Fütüvvetnâmeler*’de de halifelerin daima model alınması gereken örnek şahsiyetler oldukları şöyle ifade edilir: “Terbiye katında İslam geçce. Terbiye yakın ola ahisine, nitekim Rasulullah yakın oldu Tanrı’ya. Terbiyenin sıdkı şöyle ola. Ahisine kim nitekim Ebu Bekr’e Rasule oldu. Terbiye, ahiden korka, nitekim Ömer korkardı Allah’tan. Terbiye utana ahisinden, nitekim Osman utanırdı Allah’tan ve Rasul’den. Terbiye hidmet kıla ahisine, nitekim hidmet kıldı Ali, Rasul hazretlerine...(Gölpinarlı,1953). Yine bu metinlerde halifelerden Ebu Tanrı’ya yakınlığından, Ömer’in Tanrı’dan korktuğundan, Osman’ın hayâ ettiğiinden, Ali’nin hizmet ettiğiinden; yine Ebu Bekr’in gök, Ömer’in yeşil, Osman’ın ak, Ali’nin siyah elbise giydiğinden bahsedilerek onlardan saygıyla bahsedilmiştir (Gölpinarlı,1953).

Bektaşî metinlerinde Hz. Peygamber’in ashabından da övgüyle bahsedilmesi, aralarında herhangi bir ayırımın gözetilmemesi, ayrıca her bir halifenin farklı vesilelerle ayırt edici özellikleri üzerinde durulup, onlardan övgüyle ve hayır dualarıyla bahsedilmesi, Bektaşîliğin özelde Mâtürîdî genelde sünnî çizginin takip ettiğiini

göstermektedir. Bununla birlikte Sahabeler içinde Hz. Ali'nin yeri bir başka öneme sahiptir. Zira Bektaşîliğin nübüvvet anlayışında Hz. Muhammed'in yanı sıra Hz. Ali'ye ayrı bir önem verilmiştir. Onlara göre Hz. Ali, Hz. Peygamber ile aynı nuru taşımaktadır (Yeşilyurt, 2003). Ayrıca Bektaşî düşüncesinde miraç mucizesi ile Muhammed-Ali düsturu daha farklı anlaşılmiş ve yorumlanmıştır. Olay ve gelişmeler, Sünnî itikat alanından biraz daha özele indirgenerek tasavvufî bir renkle boyanmaya çalışılmış, "Allah-Muhammed-Ali" düsturu yaygın bir ilke olarak benimsenmiştir (Doğan, 2019). Bektaşî metinlerinde Hz. Ali her ne kadar birtakım vasıflarıyla ön plana çıkartılıp seçkin bir konumda görülse de yukarıda da ifade edildiği üzere Şîa'nın aksine diğer sahabeye saygı göstermişler ve onlardan övgüyle bahsetmişlerdir.

2.6. Kutsal Kitaplar ve Kur'an

Bektaşî düşüncesinde başta Kur'an olmak üzere Allah'ın peygamberlerine gönderdiği bütün ilahî kitaplara iman etmek inanç esaslarından biridir ve her bir Müslümana farzdır. Hacı Bektaş Velî, bu inancı şöyle ifade eder: "Şeriatın ilk makamı, iman getirmektir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman etmenizdir... Allah'ın Kur'an'ına inanmak gerekir ve onun diğer kitaplarına inanmak imandır." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Diğer Bektaşî metinlerinde de bir kimsenin peygamberlerden yahut kitaplardan birini kabul etmemesi durumunda dinden çıkacağı belirtilmektedir (Yüksel-Savaş, 1997).

Bektaşîlik'te Allah'ın vahiy meleği Cibril/Cebrail vasıtasıyla peygamberlerinden Hz. Musa'ya Tevrat, Hz. Davud'a Zebur, Hz. İsa'ya İncil ve Hz. Muhammed'e Kur'an olmak üzere dört büyük kutsal kitap gönderdiği kabul edilmiştir (Hacı Bektaş-ı Velî, 2008; a.m.f., 2007a; Özmen, 1998). Bektaşî şiirlerinde bu durum şöyle dile getirilmiştir: "Tevrat'ı, Zebur'u, hem de İncil'i, Muhammed katında furkanı buldum" (Özmen, 1998). Aynı şekilde Hz. Âdem'e on suhuf (sahife), Şit peygambere elli suhuf, İdris peygambere otuz suhuf ve Hz. İbrahim'e on suhuf indirilmiştir (Teber, 2008). Onların bu yöndeki görüşleri de genelde Sünnî özeldede Mâtürîdî düşünceyle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır (Önal, 2019a).

Bektaşî düşüncesinde dört hak kitap içinde Kur'an'a ayrı bir önem verilmiş, bilgi ve duygu merkezi haline getirilmiştir. Başka bir deyişle Bektaşî teolojisinde, tıpkı diğer peygamberler içinde Hz. Peygamber'in konumu gibi, diğer kitaplar içinde de Kur'an ayrıcalıklı bir konuma sahiptir ve dini düşünceleri de büyük ölçüde Kur'an ekseninde şekillenir (Yeşilyurt, 2003). Kur'an'ın bu konumuna Hacı Bektaş-ı Velî, *Fatiha Tefsiri*'nde şöyle dikkat çeker: "...Kur'an'un bünyâdı Fâtiha'dur Hazret-i Rasûl sallâllâhu aleyhi vesellem eydür Hak te'âlâ Tevrîd ve İncil'de ve Zebûr'da her ne kim zıkr itdise mecmû Kur'an'dur kim Fâtiha'yı sıdk-ıla okıya İncil'i ve Zebûr'ı ve Tevrît'i ve Kur'an'ı okumuşca sevâb bula..." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2008). Ayrıca Şerh-i Besmele'de bununla ilgili şu ifadelere yer verir: "Ey Ahmet, gökten inen dört kitabın tamamını topladım, Fâtiha'nın içine koydum. Fâtiha'da ne varsa hepsini Bismillâhir-rahmânir-rahîm'in içine koydum. Senin ümmetinden kim bir kez iman ile doğru Bismillâhir-rahmânir-rahîm derse; Tevrat'ı, İncil'i, Zebûr'u, Kur'an'ı okumuşçasına ve bunlarla ibadet etmişçesine sevap vereyim." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007a).

Bektaşî şiir geleneğinde de Kur'an'ın bu yüceliği ve saygınlığı şu beyitlerle ifade edilir: "Gerçi Hatayi' yem günahım çoktur, Kalbimde benlikten bir eser yoktur; İncil, Tevrat,

Zebur dört kitap haktır, Lezzeti ayet-i Fırkan'dan aldım.”; “Oku o ilmi ki ilm-i dindir Beyan-ı ser-i Kur'an'ı mübindir”; “Kur'an oldu delilimiz, Sıtk-ı hakikat yolumuz.” (Özmen, 1998).

Bektaşî kaynaklarında Kur'an, Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e nazil olmuş, içinde her ne bildirilmişse iman edilmesi gereken kutsal bir kitap olarak kabul edilmiştir. Kur'an Hz. Muhammed'in ağzından çıkarak yazılan Allah Kelamı veya Hz. Muhammed'in gönlüne yansıyan, gönlünde tecelli eden bilgilerin onun sezgisel aklı tarafından yorumlanması ve açıklanması şeklinde de tanımlanmıştır (Yıldırım, 2005). Bektaşîlerin Kur'an'a yaklaşımı da Matürîdî düşünceyle birebir örtüşmektedir (Önal, 2019b).

Bektaşî metinlerinde itikadî konular işlenirken Kur'an'dan bolca alıntılar yapılması ve kimi dualarda ayetlerin yer alması, Kur'an'a verilen önemin bir göstergesidir (Atalan, 2017). Hz. Ali'den Hacı Bektaş Velî'ye kadar Bektaşî geleneğinin şekillenmesinde etkili olan tarihi şahsiyetler, Kur'an'ı Hz. Muhammed'in bir emaneti olarak görmüş, kendilerini onun prensiplerini yaşamak ve yaşatmakla sorumlu hissetmişlerdir. Bu duygusunun bir tezahürü olarak Bektaşî büyükleri kendi hayatlarında her vesileyle Kur'an'ı okumuşlar, eserlerinde de çeşitli süre ve ayetlerin tefsirlerine yer vermişlerdir. Bu suretle Bektaşî geleneği ile Kur'an birbiri ile bütünleşmiş, Hakk'ın sedası, geleneğe ilahi bir soluk ve nefes vermiştir (Eğri, 2007).

Telif ettiği eserlerinden Kur'an'a geniş bir vukufiyetinin bulunduğu anlaşılan Hacı Bektaş-ı Velî, görüş ve düşüncelerini hep Kur'an'dan ayetlerle desteklemiş, ayetlerin manasına veya lafızlarına telmih yaparak Kur'anî ifadeleri yerli yerince kullanarak pratik hayata yansıtmıştır (Bağlıoğlu, 2021). Ayrıca Kur'an'ı kesin bilgi kaynakları arasında saymış ve bunu şöyle açıklamıştır: “Âlimler de şöyle buyurmuşlardır: ilim üçtür: Muhkem ayetler, kesin farzlar ve bunların dışındakiler. Hz. Peygamber buyurur: ilim üçtür: Birincisi apaçık ayetler. İkincisi kuvvetli farz, üçüncüsü sabit sünnettir. Bu üç ilmi bilen gerçekten büyük kişidir.” (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Öte yandan *Nasihât-nâme-i Sıdkî*'de de Müslümanların temel kitabı olan Kur'an, en büyük rehber olarak gösterilmiştir. Eserde dört kapı kırk makamla ilgili öğütlere yer verilerek sık sık ayetlere atıflar yapılmış ve ayrıca insanlara Kur'an okumaları tavsiye edilmiştir. Bu bağlamda eserde verilen bilgilere göre mürşit bir kimse Kur'an'dan ayrılmamalıdır. Eğer ayrılırsa onun sözü artık yalan olur. Bundan sonra o, mürşit değil, azgın bir kimsedir. Çünkü velilik ancak Kur'an ehli olmakla mümkündür. Gerçek manada mürşit bulamayan kimsenin ise Kur'an'ı okuması yeterlidir. Çünkü Kur'an, en büyük yol gösterici olan Allah'ın kelâmıdır (Koşik, 2015).

2.7. Ahiret

Bektaşîlik'te diğer Müslümanlarda olduğu ahiret inancı iman esaslarında birini oluşturmaktadır. Nitekim Hacı Bektaş-ı Velî, imanın esaslarını sayarken, “...Ahiret gününe iman etmenizdir” diyerek ahirete iman etmeyi inanç esasları arasında zikretmiştir (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Bektaşî düşüncesinde ahiret inancının temeli Kur'an'a ve hadislere dayanmaktadır. Kıyamet, kabir suali, yeniden diriliş, şefaet, cennet ve cehennem vb. konulara dair yapılan açıklamaların temel dayanak noktasını bu iki kaynak oluşturmaktadır.

Bektaşî metinlerinde dünya ve ahiret dengesine büyük önem verilmiştir. Bu anlamda dünya ahiret için veya ahiret dünya için terk edilmemiştir. Yine bu anlayışa göre insanın dünya hayatının anlamı ve amacı, en yalın ifadeyle ölmeden önce, iman için, bilinmesi

gerekeni bilmek; yapılması gerekeni ifa etmektir. Bu sebeple, hastalığa düşmeden önce sıhhatin, yaşlanmadan önce gençliğin, yoksulluğa duçar olmadan önce zenginliğin, ölmeye önce hayatın kıymeti bilinmelidir. İnsan çeşitli meşguliyetlere dalmadan önce vaktinin kıymetini bilmeli ve boş vakitlerini Allah'a ibadet ve taatla anlamlı hale getirmelidir. Şayet bir insan bunları yerine getirmez ise âhirette güzel şeylerle karşılaşamayacaktır. Âhiretin pişmanlığını yaşamamak için bu dünyada Allah'ın salih kulları arasında yer almak gerekmektedir. Bunun için kişi, Hz. Muhammed'e ve onun sünnetine tabi olmalıdır (Teber, 2008). Hacı Bektaş-ı Velî, *Mâkâlât*'ında bu duruma dikkat çekmiş, ahirette mutlu sona ulaşmak için Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edilmesine dikkat çekmiş, bu anlamda kişinin kendi nefsinin terbiye edip şehvî arzu ve isteklerine galip gelmesi durumunda ahiretteki azaptan kurtulacağını belirtir. O, bu görüşlerini şöyle açıklamıştır: "Yüce Allah'ın buyurduklarını bilgisizlik edip bırakmamalı ve bunlardan çok sakınmak gerekir. O'nun sakının dediğinden sakınmak gerekir. Kendi arzularının peşinden gitmeyip, dünyayı terk edip, ahireti sevmektir... İşte her kim bu dünyada kendi nefsinin yakarsa, yarın ahirette türlü türlü azaplardan kurtulur. Hâsılı şöyle bilin ki bir kez yanan artık bir daha yanmaz... Bundan dolayı, zahidlerin ibadeti gece gündüz Tanrı'yı zikretmektir ve Bismillâh demeyi hatırda tutmaktır. Aynı zamanda korku ve ümit (arasında bulunmaktır); ahiret için dünya arzularını terk etmektir. Bunlar kendi bilgileriyle hoşnut durumdadırlar." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Öte yandan Hacı Bektaş-ı Velî, ahiret inancının sadece dilde kalmayarak inanan fertlerin helal kazanç, adalet, eşitlik, dürüstlük ve ahlaki erdemleri yerine getirmeye dikkat etmesi gerektiği üzerinde de ısrarla durur (Bağlıoğlu, 2021). Bu konudaki hassasiyetini de şöyle dile getirir: "O halde ey müminler! Kıyamete inanmak böyle değil. Siz inanmazsınız: Helal, haram ne bulursanız yersiniz, giyersiniz. Haksız yere nimetler yiyip sevinirsiniz. Yani sizin böyle inanmanızı inanmak mıdır?" (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b).

Bektaşî düşüncesinde tıpkı Mâtürîdîlik'te olduğu gibi kabir hayatı ve sualinin de varlığı kabul edilmektedir (Önal, 2017). Nitekim *Erkânâme*'de kabir hayatının varlığı üzerinde durulmakta hatta kabirde sorgu meleşine verilmesi gereken cevaplar ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu bağlamda münker ve nekir meleşinin ölen kişi şu oniki soruyla sorguya çekeceği ifade edilmektedir: "Rabbim Allah, Peygamberim Muhammed, Dinim İslam, Kitabım Kur'an, Kiblem Kâbe, Mezhebim Ehli Sünnet ve'l-Cemaat, Amelde mezhebim İmam-ı Azam'ın mezhebi, Zürriyetim Hz. Âdem'dir. İslam milletinden ve Muhammed ümmetindenim. Elhamdülillah mümin ve müslümanım." (Teber, 2008). Bu soruları başarıyla cevaplayanların kabrinin cennet bahçelerinden bir bahçe olacağı şöyle ifade edilmektedir: "Mezar da iki türdür: Biri cennete, diğeri cehenneme gider. Hz. Peygamber buyurdu: Kabir cennet bahçelerinden bir bahçedir. Talihli o kimsedir ki canını gafletten uyarır." (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Ahiret evrelerinden cennet ve cehennemin varlığından da bahsedilmekte, çeşitli ayetler delil gösterilip cennetin çeşitli nimetlerle, cehennemin ise azaplarla dolu olduğu detaylı olarak anlatılmaktadır (Hacı Bektaş-ı Velî, 2007b). Buna benzer anlatımlar *Cabbar Kulu*'nda da görülmektedir. Burada da kıyamet, kabir hayatı, kabir suali ve nimeti, ba's, haşr, mahşer, hesap, mizan, cennet ve cehennem gibi ahiretin evrelerinden detaylı olarak bahsedilmektedir (Yüksel-Savaş, 1997; Ünlüsoy, 2007). Yine burada özellikle kimlerin cennete kimlerin cehenneme gideceği hususuna da yer verilmiştir. Verilen bilgilere göre imanlı olanlar cehenneme girseler de günahları miktarınca ceza gördükten sonra oradan çıkacaklardır. İmansız gidenler ise ebedi

cehennemden çıkmayacaktır. Kişinin cehenneme gitmesine neden olan davranışların en önemlileri Tanrıyı bilmemek, kul hakkı gözetmemek, gece gündüz mal peşinde koşmak, nefsin esiri olmak, günahları bilmemek, namaz kılmamak, oruç tutmamak, zekât vermemek, hacca gitmemek, kitapları okumamak, cennete ve cehenneme inanmamak, yalan söylemek, yalan yere yemin etmek, hırsızlık yapmaktır. Buna mukabil kişinin cennete girmesini sağlayan davranışlar ise Tanrıyı bilip, ona gereği gibi kulluk etmesi, varlığını yoksullarla paylaşması, zekâtını, fitresini vermesi, gönül kırmaması, insanlığın hayırına iş yapmasıdır (Ünlüsoy, 2007; Yüksel-Savaş, 1997). Bektaşî inancına göre ahiretteki diriliş, maddi bedenle birlikte gerçekleşecektir (Yeşilyurt, 2003).

Şefaata konusuna gelince; Mâtürîdîlik'te olduğu gibi (Önal, 2017). Bektaşîlik'te de peygamberlerin, şehitlerin ve evliyaların ahirette şefaata yetkilerinin olduğunu kabul edilmektedir. *Mâkâlât'* ta bu husus "Peygamberler öldüğünde ahirette şefaata ederler, sonra (ümmeatlerini) cennete götürürler. Şehitler, hemen şehit edildikleri anda cennete götürülürler" şeklinde ifade edilmiştir (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b). Bununla birlikte Hz. Peygamber'in şefaatine ayrı bir önem atfedilmekte, onun günah işlemiş müminlere, hatta onlardan büyük günah işleyerek cezayı hak etmiş olanlara bile şefaatinin hak olduğu belirtilmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, ts; Atalan, 2017; Yüksel-Savaş, 1997; Ünlüsoy, 2007). Nitekim Hacı Bektâş-ı Velî, bunu şöyle dile getirmiştir: "Muhammedü'l-Mustafâ'ya olsun ki (Allah'ın selâmı üzerine olsun), günahkârların şefaataçisidir." (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007a). *Şerh-i Besmele'* de de bu konuya yer veren Velî, buna yönelik görüşlerini şöyle izah eder: "Resul, 'Îlâhî bu lütuf ve kerem yalnız bana mı? Yoksa âsilere de bu sofradan nasip var mı?' dedi. Tanrı Teâlâ 'Ey cömert peygamber, ben senin ümmetini senden bin kat fazla severim. Çünkü Lâilâhe illallah Muhammedun Rasulullâh, derken önce benim adım sonra senin adını söylerler. Her ibadette önce farzı, sonra senin sünnetini yaparlar. Senin ümmetin benim kullarımdır. Sen onlara şefaata edersen ben lütufta bulunurum'... dedi (Bektâş Velî, 2007a).

Ahiretle ilgili bir diğer konuda ru'yetullah meselesidir. Mâtürîdîlik'te olduğu gibi Bektaşî inancında da Allah'ın ahirette müminler tarafından görüleceği kabul edilmektedir (Önal, 2017). Bu konuda Hacı Bektâş-ı Velî şöyle demektedir: "İmdi çok sakınmak gerekir ki eğer bu on iki türlü nesnenin birisi eksik olsa iman doğru olmaz. O halde en üst makam bunlardır. Bunları korumayan Tanrı'dan uzak olur ve bilmekten dahi uzak olur. Allah'ın cemalini görmekten mahrum kalır." (Hacı Bektâş-ı Velî, 2007b).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Bektaşîliğin ahiret ve evreleri ile ilgili inançları genelde Ehl-i Sünnet özelde ise Mâtürîdî inanç esaslarıyla uyum arz etmektedir.

3. Mâtürîdîlik İle Bektaşîlik Arasındaki Farklılaşmalar

Yukarıdaki bölümlerde de ifade edildiği üzere Bektaşîlik ve Mâtürîdîlik arasındaki ortak ve benzer görüşlerini dikkate alındığında Bektaşîliğin başlangıçta Sünnî/Hanefî-Mâtürîdî öğelerin ağırlıkta olduğu bir tarikat olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Bektaşî düşüncesi tarihî süreç içerisinde çeşitli sosyo-politik sebeplerden dolayı Sünnîlik dışı, özellikle de Şîî etkiye maruz kalarak, Mâtürîdî düşüncesinden ayrışarak kısmî bir dönüşeme uğramıştır. Bu dönüşün daha çok Balım Sultân'la birlikte yaşanmıştır. Balım Sultân, her ne kadar Bektaşîliğin ilk formunu muhafaza etse de tarikat içerisinde bazı temel ıslahatlar yapmaya çalışmıştır. Fakat gerek onun yaptığı ıslahatlar gerekse tarikatın bünyesine taşınan yeni öğeler, Bektaşîlik'te tam

olmasa bile kısmî bir değişim ve dönüşüm sürecinin tetikleyicisi olmuştur. Ağırlıklı olarak Hanefî-Mâtürîdî etkisinin görüldüğü Bektaşî düşüncesi, bu süreçten sonra kendisini Mâtürîdî düşüncesinden ayırıştıran bazı unsurları benimsemiştir. Bu unsurların başında ise Şii unsurlar gelmektedir. Bektaşî düşüncesine etki eden ve hâkim olan Şii unsurlara Allah-Muhammed-Ali üçlemesi, Ehl-i Beyt'e aşırı hürmet ve bağlılık, on iki imam inancı ve bunlara yönelik güçlü vurgu, tevellâ ve teberrâ, Kerbelâ ve Muharrem matemî, on dört masum-u pâk inanışları örnek verilebilir (Teber, 2008). Bununla birlikte bu etkiler siyasî Şîlik değil, mistik/tasavvufî Şîlik özelliği göstermektedir. Çünkü bu unsurların esaslı bir karşılığı olmayıp, daha ziyade âyinlerin, törenlerin ve kimi ritüellerin uygulanmasında görülen ve duygusal yönü ağır basan yüzeysel yansımalarıdır (Teber, 2008; Yıldız, 2017; Doğan-Çelik, 2014). Bektaşîlik üzerinde araştırma yapan Ahmet Yaşar Ocak da bu duruma dikkat çekmiş, Bektaşîliğin gerçekte Şîlik'le bir ilgisinin bulunmadığını, bu yüzden Bektaşîliği Şii bir tarikat kabul etmek yerine Bektaşîlik'te Şii tesirlerden söz etmenin daha gerçekçi bir yaklaşım olacağını ifade etmiştir (Ocak, 1992).

Bektaşîliğin Mâtürîdîlik'ten ayırıştığı bir diğer husus ise siyasî otorite ve yöneticilere karşı sergilenen tutum ve davranışlarında Eş'arîlik etkisinin görülmesidir. Bilindiği üzere Eş'arî hilâfet teorisi, âdil ya da zalim olsun yöneticiye mutlak itaati savunarak, zalim bile olsa ona karşı silahlı bir eyleme kalkışmamayı öğütlemektedir. Bektaşî metinlerinde bilhassa *Erkânâmeler*'de dünya işlerinde padişahın rehber olarak kabul edilmesi ve bu yüzden de padişah başta olmak üzere idarecilere mutlak bir itaat vurgulanmaktadır. Bu bağlamda siyasî otorite ve yöneticiler aleyhinde olabilecek hiçbir değerlendirme bulunmamakta, ayrıca devlete ve devletin başı olan padişaha yönelik herhangi bir olumsuz tavra da yer verilmemektedir. Bektaşîlerin bu yaklaşımı Eş'arî hilâfet teorisinin bir uzantısı ya da Eş'arî kültürün etkisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Teber, 2008; Yıldız, 2017).

Sonuç

Bektaşîlik 15. yüzyılın sonlarında Hacı Bektaş-ı Velî'nin öğretileri etrafında İslâm'ın özgün ve tasavvufî bir yorumu olarak ortaya çıkmış mistik-ahlâkî bir harekettir. Bektaşîliğin teşekkülü ve şekillenmesinde öncülük eden manevî otorite sahibi şahsiyetlerin en başında Hacı Bektâş-ı Velî gelmektedir. Velî, eserlerinde İslâm'ın bir çatı kavram olarak kullanmış, bu dinin temel inanç esaslarını ve ahlakî prensiplerini kabul etmiş, bunların her birini Kur'an ve hadisleri referans alarak herkesin anlayıcı dilde sade ve özlü ifadelerle anlatmaya çalışmıştır. Bu anlamda itikadî meseleleri kelimâ tartışmalara girmeden ve herhangi bir mezhebin savunuculuğunu ya da eleştirisini yapmadan her kesimi kucaklayan mezhepler üstü bir din anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır. Takipçileri de onun çizdiği bu istikamette devam etmiş, Bektaşî kültürünü günümüze kadar gelmesine katkıda bulunmuşlardır.

Bektaşîlik, teşekkülünden günümüze ulaşınca kadar geçen tarihi süreçte dinî ve fikrî anlamda çeşitli dinî oluşumlardan etkilenmiştir. Bektaşîliğin etkilendiği dinî oluşumların en başında ise Hanefî-Mâtürîdiyye mezhebi ile Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin temsil ettiği Türk tasavvuf hareketi gelmektedir. Bu oluşumların etkisinde kalan Bektaşîlik Müslüman kimliğini muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmiştir. Alevî-Bektaşî metinler incelendiğinde Bektaşî düşüncesinde özellikle Hanefî-Mâtürîdî din anlayışının etkili olduğu görülmektedir. Nitekim aynı coğrafyada bir arada içi çe yaşanan her iki

oluşumun da itikadî görüşleri kıyaslandığında bazı konularda farklı yaklaşımlar sergilenmiş olsa da İslam'ın temelini oluşturan ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret inancı gibi temel esaslarda aynı ve benzer görüşleri benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bu anlamda yaptığımız bu araştırmada benimsenen itikadî esaslar ve inançlar bakımından Mâtürîdîlik ve Bektaşîlik arasında önemli bir farklılığın bulunmadığı tespit edilmiştir. Çünkü her iki oluşum da İslam çatısı altın ortaya çıkmış, Tek bir Allah'a, Peygamber olarak Hz. Muhammed'e, kitap olarak Kur'an'a ve öldükten sonra dirilmeye inanmışlardır. Yine benzer şekilde bir kimsenin Müslüman olabilmesi için imanın altı, İslam'ın beş esasına iman etmesi temel şart olarak belirlenmiştir. Öte yandan Bektaşîlik'teki akla dayalı din anlayışı, amelin imana dahil edilmemesi, imanda artma ve eksilmesinin olmayacağı, büyük günah işleyenin imandan çıkmayacağı, tekvin sıfatının kabulü, rü'yettullah, şefaat vb. birçok konuda benimsenen görüş ve açıklamalar da Bektaşîlerin büyük ölçüde Hanefî-Mâtürîdî düşüncesinden etkilendiklerini göstermektedir. Bu bakımdan Türkiye'de Bektaşî-Sünnî çatışması varmış şeklinde yürütülen suni tartışmaların önüne geçebilmek adına her ikisi arasındaki benzerliklerin ön plana çıkartılıp, farklılıkların hoş görülmesi Türk toplumunda barış ve huzurun sağlanabilmesi ve dinî-mezhebi tartışmaların önüne geçilebilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Akkuş, S. (2016) "Yayımlanmış Bazı Alevî-Bektâşî Klasiklerine Göre Peygamber Tasavvuru". *Ekev Akademi Dergisi* 20/65: 513-536.

Aktay, S. (2015). "Tarihi, Kültürel, Folklorik ve Aktüel Boyutlarıyla Alevilik". https://turkoloji.cu.edu.tr/halkbilim/yasin_aktay_alevilik.pdf (SET: 07.02.2023).

Atalan, M. (2017). "Hanefilik ve Mâtürîdîliğin Bektâşîlik Üzerindeki Etkileri". *KÜİFD* 1/1: 25-47.

Bağlıoğlu, A. (2021). "Hacı Bektaş Veli'nin Din Anlayışında Mezhepler Üstü Yaklaşım". *DEÜİFD Türk Kültürünü Mayalayanlar Özel Sayısı*, 389-413.

Doğan, E.-Hasan Çelik. (2014). "Alevi Sünni Bütünleşmesinin Önündeki Engeller: Tarihsel Yanlış Algılamalar". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1: 121-138.

Doğan, H. (2019). "Alevî-Bektâşî Kültürde Nübüvvet İnancı". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 6/12: 129-151.

Ebû Hanife. (2002). "el-Fıkhu'l-Ekber". *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz, İstanbul: İFAF Vakfı Yay.

Efe, A. (2005). "Alevi Sünni Farklılaşması ve Bütünleşmesi: Balıca Kasabası ve Sünnetçiler Köyü Örneği". *Uluslar Arası Bektaşîlik Ve Alevilik Sempozyumu I*, Isparta, ss. 309-321.

Eğri, O. (2007). "Alevi-Bektaşî Geleneğinde Kur'an Tasavvuru". *İslami İlimler Dergisi*, 2/1: 161-186.

Gölpınarlı, A. (1953). "Burgazi ve Fütüvvetnamesi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4: 76-153.

Gölpınarlı, A. 1963). *Alevî-Bektaşî Nefesleri*, İstanbul, Remzi Kitapevi.

Gül, İ. (2014). "İtikat, Amel Ve Ahlak Bağlamında Alevi-Bektaşî Ve Sünnî İnançların Karşılaştırılması". *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 4/8: 117-130.

Hacı Bektaş Velî. (ts.). *Fevâid*, haz. Baki Yaşa Altınok, yy.

Hacı Bektaş Velî. (20089). *Fatiha Tefsiri*. nşr. Hüseyin Özcan, *Millî Folklor*.

Hacı Bektaş Velî. (2007a). *Şerh-i Besmele*. haz. Hamiye Duran, Ankara, TDV Yay.

Hacı Bektâş-ı Velî. (2007b). *Makâlât*. haz. Ali Yılmaz v.dğr., Ankara, TDV Yay.

Hacı Bektâş-ı Velî. (1996). *Makâlât*. haz. E. Coşan, Sad. Hüseyin Özbay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Hizmetli, S. (2012). "Orta Asya'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Zararlı Dinî Akımlar". *Orta Asya'da İslâm*, ed. Muhammet Savaş Kaf-kasyalı, İstanbul, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., ss. 1481-1539.

İzmirli, İ. H. (1981). *Yeni İlm-i Kelâm*. Ankara, Umran Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul, Ötüken Yay.

Kara, S. (2007). *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul, İz Yay.

Kasapoğlu, C. (2023). *Alevilik İslam Dışıdır Veya 'Allah Var Mı Yok Mu? Tartışması Üzerine*, <https://alevinet12.com/guncel-haberler/alevilik-islam-disidir-veya-allah-var-mi-yok-mu-tartismasi-uzerine/> (SET: 07.02.2023).

Kılavuz, A. S. (1996). *İman Küfür Sınırı*. İstanbul, Marifet Yay.

Kitapçı, Z. (2008)., *Fıkıh, Kelâm ve İslâm Felsefesinin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Konya: Yedi Kubbe Yay.

Korkmaz, E. (2000). *Anadolu Aleviliği*. İstanbul, Berfin Yayınları.

Korkmaz, E. (2013). *İmam Cafer Buyruğu*. İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Korkmaz, S. (2001). "Ahmed Yesevî ve Hacı Bektaş Velî". *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, 11: 325-355.

Korkmaz, S. (2011). "Hacı Bektaş Velî Öğretisinde İtikadi Unsurların Menşei". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 59/119-134.

Koşik, H. S. (2015). "Bir Bektaşî Nasihat-Nâmesinde Sünnî İtikadı İzleri". *Journal of Turkish Language and Literature* 1/2: 93-108.

Köprülü, F. (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara, DİB Yay.

Kutlu, S. (2023a), *Alevilik Din Mi Mezhep Mi Tarikat Mı? Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortadoksi Ya Da Metadoksi*, <http://www.sonmezkutlu.net/> (SET: 07.02.2023).

Kutlu, S. (2023b). *Türk Müslümanlığının Mahiyeti, Kaynakları ve Temel Değerleri*, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2937> (SET: 01.02.2023).

Kutlu, S. (2023c). 39 Soruda Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik <http://www.sonmezkutlu.net/?> (SET: 02.02.2023).

- Kutlu, S. (2006). *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*. Ankara, Ankara Okulu Yay.
- Kutlu, S. (2002). *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara, TDV Yay.
- Küçükaydın, D. (2023). *Alevilik ve Alevi Hareketi Üzerine Yazılar, Alevilik_Ve_Alevi_Hareketi_Uzerine_Yazil.pdf* (SET: 07.02.2023).
- Mâtürîdî, E. M. (2002). *Kitâbu't-Tevhîd*. trc., Bekir Topaloğlu. Ankara. İSAM Yayınları.
- Nesefî, E. B. (2012). *Şerhu'l-'Umde*, nşr. A. İ. Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye.
- Noyan, B. (1985). *Bektâşilik Alevîlik Nedir*. Ankara, Doğu Matbaacılık.
- Ocak, A. Y. (1992). "Bektaşilik". *DİA*, İstanbul, TDV Yay., 5/373-379.
- Onat, H. (2009). "Kimlik Teoloji İlişkisi Bağlamında Alevîlik Bektaşilikle İlgili Kimlik Tartışmaları Üzerine". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 1/18-34.
- Onat, H. (2007). Ahmed Yesevî'nin Din Anlayışı ve Bektaşilikteki Bazı Yansımaları". *II. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara, ss. 213-226.
- Önal, R. (2019a). "Vahiy ve Nübüvvet". *Sistemik Kelam*. ed. M. Evkuran, Ankara, Bilay Yay., ss. 205-226.
- Önal, R. (2019b). "Kur'ân Ve İlahî Kitaplar". *Sistemik Kelam*. ed. H. Aydın-Sefa Bardakçı. İstanbul, Lisans Yay., ss. 307-344.
- Önal, R. (2015). "İman Ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile İle Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39/121-146.
- Önal, R. (2013). "İslam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti, Kapsamı ve Gerekliliği". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2/2: 151-178.
- Önal, R. (2017). *Ebü'l-Berekât en-Nesefîye Kelâmî Polemikleri*. Bursa, Emin Yay.
- Özkan, S. (2019). *Alevi-Bektaşî Klasiklerinin Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programındaki İnanç Ve İbadet Konularına Göre İncelenmesi*. Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özmen, İ. (1998). *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- Öztürk, Y. Ö. (1992). *Tarihi Boyunca Bektaşilik*. İstanbul, Yeni Boyut Yay.
- Sâbûnî, N. (2005). *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. B. Topaloğlu, Ankara, DİB Yay.
- Sarıkaya, S. (2002). "Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri". *TÜRKLER*. ed. Hasan Cellaal Güzel ve dğr., Ankara, 5/498-508.
- Baba, S. (2012). *Nasihatname-i Sıdkî*. nşr. Halil Sercan Koşık. Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, N. (2019). *Alevi-Bektaşî Kaynaklarında Ahiret İnanıcı*. Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Teber, Ö. F. (2011). "Bektaşî Erkânâmelerinde Mezheplerüstü Yaklaşım". *I. Uluslararası Hacı Bektaş Sempozyumu*. ed. Osman Eğri v.dğr. Ankara, Hitit Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., 2/659-667.

- Teber, Ö. F. (2008). *Bektâşî Erkânâmelerinde Mezhebî Unsurlar*. Ankara, Aktif Yay.
- Tosun, N. (2012). "Orta Asya'da Tasavvuf". *Orta Asya'da İslâm*. ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1: 491-492.
- Türkdoğan, O. (2004). *Alevî-Bektaşî Kimliği*. İstanbul, Timaş Yay.
- Usta, A. (2007). *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*. İstanbul, Yeditepe Yay.
- Ünlüsoy, K. (2007). "Kitab-ı Cabbar Kulu'nda Dini İnanç Motifleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 41/1-8.
- Yeşilyurt, T. (2003). "Alevi-Bektaşiliğin İnanç Boyutu". *İslamiyât* 6/3: 13-30.
- Yıldırım, A. (2005). "Alevi Bektaşilerin Dinin Temel Kaynaklarından Kur'an Ve Sünnete Bakışı". *Uluslararası Bektaşilik Ve Alevilik Sempozyumu* I. Isparta, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 287-296.
- Yıldırım, A. (2012). "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi". *Orta Asya'da İslâm*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, İstanbul, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., 2/647-682.
- Yıldız, H. (2017). "Hacı Bektaş Velî'nin İslam Yorumu Üzerine Bazı Çözümlemeler". *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 7/13: 1-9.
- Yüksel, H.-Saim Savaş. (1997). *Kitab-ı Cebbar Kulu*. Sivas, Dilek Matbaası.